

Вадим Арістов

Походження історичних повідомлень *Пам'яті та похвали князю Володимиру Якова Мніха*

Уявлення й контексти

Конкурент літопису. Основним джерелом до історії Русі IX — початку XII ст. є *Повість временних літ*. Майже всі інші історичні оповіді про цей період, створені на Русі, прямо чи опосередковано засновані на викладі цього, «Початкового», літопису. У науці відомо тільки два «конкурентних» твори, які подають альтернативні версії подій: *Новгородський перший літопис* молодшої редакції й *Пам'ять та похвала князю Володимиру Якова Мніха* (далі — *ПП*). *Новгородський літопис* є конкурентом *ПВЛ* в оповіді за другу половину IX — середину X ст., тоді як *ПП* пропонує альтернативну історію княжіння Володимира Святославича (кінець X — початок XI ст.). Більше ста років переважна увага приділялася співвідношенню *ПВЛ* і *Новгородського літопису*. Хоча консенсусу все ще не досягнуто, зібрано достатній матеріал, який свідчить про відносно пізнє походження наративу *Новгородського літопису* і його залежність від *ПВЛ*¹.

Натомість походження історичної інформації *ПП* все ще залишається ледь не найбільшою загадкою для істориків. Твір Якова Мніха суміщає панегіричні та житійні елементи, містить три компактних блоки історичної інформації, що стосується хрещення Володимира та його діяльності до й після цього акту. У тексті ці блоки розташовано досить хаотично. У першому йдеться про походи Володимира на сусідні народи ще як язичника та про виправу на Корсунь. Два інших блоки містяться наприкінці твору. У другому викладено відносну хронологію деяких діянь Володимира впродовж дев'яти років після хрещення. У третьому — автор оповідає про прихід Володимира до влади в

1 Укажу тільки деякі з останніх праць: Вилкул Т.Л. Новгородская первая летопись и Начальный свод. *Palaeoslavica* (XI, 2003), 5–35; Вилкул Т.Л. Повесть временных лет и Хронограф. *Palaeoslavica* (XV, 2007), 56–116; Donald Ostrowski, “The Nachalnyj Svod Theory and the Povest’ vremennykh let,” *Russian linguistics* (31, 2007), 269–308; Фоллин Станислав. Об одном возможном источнике предисловия к Начальному своду. *Ruthenica* VII (2008), 140–153; Вилкул Т.Л. Древнеславянский перевод Хроники Георгия Амартола в Повести временных лет и Новгородской Первой летописи младшего извода. *Древняя Русь: вопросы медиевистики*. 3. М., 2013, 11–20; Вилкул Т.Л. *Літопис і Хронограф. Студії з текстології домонгольського кийського літописання*. К., 2015.

Києві й вираховує відносну та абсолютну хронологію цих подій, прив'язуючи їх до дати хрещення.

У чому ж полягає альтернативність історії *ППП*? По-перше, автор викладає версію хрещення Володимира, суттєво відмінну від літописної. Якщо згідно з *ПВЛ* Володимир хреститься в Корсуні й власне для цього здійснює цей похід, то у *ППП* виправа на Корсунь відбувається через два роки після особистого хрещення Володимира. Зв'язок між походом, одруженням з Анною і хрещенням розривається. Корсунь потрібен Володимирові для того, щоб привести звідти попів і вчителів, а шлюб з Анною — щоб міцніше утвердитися у вірі. По-друге, *ППП* оповідає про невідомі з інших джерел діяння князя: похід на хозар та незрозумілу експедицію «до порогів» («къ порогомъ») за рік до корсунського походу і на наступний рік після хрещення. По-третє, окремої уваги заслуговує хронологія подій життя Володимира: як абсолютна, так і відносна. *ППП* подає точну дату входження Володимира до Києва — 11 червня 978 р. Крім того, зазначено, що це сталося на восьмий рік після смерті Святослава, отже він загинув у 970 р. (а не у 972, як у *ПВЛ*). Між хрещенням і походом на Корсунь (абсолютні дати яких не вказано), згідно з *ППП*, проходить два роки, тоді як у *ПВЛ* це події одного року. Відповідно всю хронологію від смерті Святослава до побудови Десятинної церкви розраховано доволі дивним чином. Спроби зрозуміти її приводили істориків до висновку, ніби Яків Мніх датував хрещення князя 987 р. (а не 988 р., як у *ПВЛ*).

Традиція вивчення й авторитет джерела. Після відкриття К.Ф. Калайдовичем і перших публікацій та досліджень Макарія (Булгакова), М.П. Погодіна, І.І. Срезневського *ППП* швидко посіла місце серед найдавніших пам'яток руської писемності XI ст. Твір було сприйнято за першу спробу прославити хрестителя Русі, а історичні повідомлення *ППП* — за незалежні від літопису. Автора *ППП* — такого собі Якова Мніха — вважали за творця переказу (*Сказання*) про перших руських мучеників, святих князів Бориса і Гліба².

Єдиний серйозний голос «проти» такого бачення у середині XIX ст. подав П.Г. Бутков, який відсував *ППП* у XII ст. і проголошував її залежність від «временника Нестора» (*ПВЛ*). Проте його судження базувалися не стільки на аналізі *ППП* як такої, скільки на датуванні *Сказання про Бориса і Гліба*, автором якого вчений уважав того ж таки Якова Мніха³.

Кінець XIX ст. приніс зміни у вивчення *ППП*. О.І. Соболевський на підставі згадок Володимира як святого зробив висновок про появу твору (принаймні

2 Див. огляд С.О. Бугославського: Бугославский С.А. К литературной истории «Памяти и похвалы» князю Владимиру. *ИОРЯС*. Т. 29. Пг., 1925, 105–110.

3 Бугославский С.А. К литературной истории «Памяти и похвалы» князю Владимиру, 110–112.

у сучасному вигляді) не раніше кінця XII або у першій половині XIII ст.⁴ М.К. Нікольський поділяв ідею про виникнення тексту *III* не раніше кінця XII ст., водночас приймаючи іншу думку Соболевського — про використання у цьому творі давніх та оригінальних історичних записів⁵. У статті 1914 р.⁶ погляди своїх попередників ретельно розібрав і підсумував С.О. Бугославський. Сам дослідник висловився на користь того, що *III* є новгородською компіляцією середини XIII ст., яка виникла під час канонізації Володимира за княжіння Олександра Невського⁷. Слідуючи за Соболевським і Нікольським, він приймав поділ *III* на три частини: власне «Пам'ять і похвала Володимиру», «Похвала Ользі» і т. зв. «Давнє житіє» — останню частину, де й зосереджено унікальні історичні повідомлення. Залишаючи питання відкритим, Бугославський, тим не менш, давав зелене світло пошукам основи «Давнього житія», яка мала бути старішою за усю компіляцію *III*.

Дослідження О.О. Шахматова ще більше ускладнили цю, і без того складну, картину історії формування *III*. Вчений повернув твір у коло пам'яток XI ст., але, за Соболевським, вважаючи його компілятивним. Відповідно третя, «житійна», частина *III* могла походити ще з першої половини XI ст. і відображати ранні уявлення про хрещення Володимира (не «зіпсуті» легендою про хрещення у Корсуні)⁸.

Свої ідеї щодо *III* Шахматов найповніше розвинув у праці «Жития и сказания, касающиеся князя Владимира», яка не була завершена й опублікована⁹. Найважливіше джерело і складова *III*, «Давнє житіє», на його думку, не дійшло в первісному вигляді й у складі *III* було розбито на дві частини (до та після т. зв. «молитви князя Володимира»). Його композиція нібито втратила початкову логічність і хронологічну послідовність викладу та була ускладнена деякими вставками. Зокрема Шахматов вважав, що мотив Корсунського походу в «Давньому житії» є вставкою — наслідком узгодження первісного тексту з популярною «корсунською легендою». В оригіналі нібито йшлося про хрещення Володимира у Києві. Оригінал «Давнього житія», за Шахматовим, був заснований на давньому літописі, старшому не тільки за

4 Соболевский А.И. «Память и похвала» св. Владимиру и «Сказание» о свв. Борисе и Глебе (по поводу статьи г. Левитского). *Христианское чтение*. 1890, № 5/6, 794.

5 Никольский Н.К. *Материалы для повременного списка русских писателей и их сочинений (X–XI вв.)*. СПб., 1906, 229–238.

6 Бугославский С.А. К литературной истории «Памяти и похвалы» князю Владимиру, 105–159.

7 Бугославский С.А. К литературной истории «Памяти и похвалы» князю Владимиру, 136–137. Див. також: Francis Butler, *Enlightener of Rus'. The Image of Vladimir Sviatoslavich Across the Centuries* (Bloomington, 2002), 77–79.

8 Шахматов А. А. Корсунская легенда о крещении Владимира. *Оттиск из Сборника статей в честь В.И. Ламанского*. СПб. 1906, 16–17; Шахматов А. А. *Разыскания о древнейших русских летописных сводах*. СПб., 1908, 28.

9 Санкт-Петербургский филиал архива Российской академии наук. Ф. 134 Алексей Александрович Шахматов. Оп. 1. Д. 112 «Жития и сказания, касающиеся князя Владимира» [1905]. Л. 32 об. — 35 (С. 44–49).

ПВЛ, а й за гіпотетичний «Початковий звід» кінця XI ст. Один з аргументів полягав у тому, що події у «Давньому житті» не мають дат, а структуровані за відносною хронологію («на другое лѣто», «по сѣмь» тощо).

У своїй специфічній манері Шахматов перегрупував фрагменти тексту в уяві та створював «правильну» композицію — таку, якою вона нібито була в оригінальному творі. До того ж він легко усував незручні місця, оголошуючи їх пізнішими нашаруваннями і вставками. Так, розповідь про походи Володимира (підозріло близьку до літописної) він визнавав пізньою інтерполяцією.

Під впливом Шахматова ортодоксальний погляд на *ПП* та її історичні повідомлення отримав друге дихання в історіографії XX ст. Уже М.І. Серебрянський працював у рамках шахматівських поглядів. Він датував *ПП* (без «Життя Ольги» і деяких гаданих редакційних поправок) останньою чвертю XI ст. Історичні повідомлення наприкінці твору Серебрянський уважав залишком чернеток — виписок із найдавнішого літопису (на кшталт шахматовського «Найдавнішого зводу»), зроблених, імовірно, самим Яковом Мніхом¹⁰.

М.М. Тихомиров та А.М. Насонов уважали гіпотетичне джерело *ПП* дуже давнім історичним текстом, ледь не першим таким твором на Русі¹¹. Підстави для цього були, здавалося б, очевидні: *ПП* оповідає про події, яких не знає *ПВЛ* (та *Новгородський перший літопис*, тобто, за Шахматовим, «Початковий звід» 1090-х рр.) і містить іншу, нібито правильнішу, хронологію подій. Крім того, тут є точна дата початку княжіння Володимира в Києві, невідома літописам.

Ці ж підстави дозволили О.В. Назаренку вважати *ПП* відображенням найдавніших проб руського історієписання, зокрема прижиттєвої похвали Володимиру¹². Цю гіпотезу використала Н.І. Мілютенко. На думку дослідниці, джерелом історичної інформації *ПП* був твір про Володимира, укладений із нагоди освячення Десятинної церкви¹³. За Мілютенко, *ПП* була цілісним твором¹⁴, написаним не пізніше третьої чверті XI ст.

Навіть приймаючи пізні датування та компілятивний характер *ПП*, дослідники визнають можливість того, що в історичних повідомленнях

10 Серебрянський Н. *Древнерусские княжеские жития (обзор редакций и тексты)*. М., 1915, 43–51.

11 Тихомиров М.Н. Начало русской историографии. *Вопросы истории*. 1960, № 5, 53–54; Насонов А.Н. *История русского летописания. XI — начало XVIII века*. М., 1969, 27–32. Уважаючи «літописні» замітки *ПП* залишком найдавніших записів, що велися при Десятинній церкві в Києві, вчений писав: «...перед нами редчайший пример древнейших летописных записей» (31).

12 Назаренко А.В. *Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки, культурных, торговых, политических отношений IX–XII веков*. М., 2001, 376–379, 405–406.

13 Мілютенко Н.И. *Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси. Древнейшие письменные источники*. СПб., 2008, 51–80, 93–103, 151.

14 Щоправда, при цьому Мілютенко рішуче доводила вставний характер «Похвали Ользі».

пам'ятки використано найдавніші церковні й «світські» записки рубежу X–XI ст.¹⁵ Переважання «оптимістичного» підходу до *ПП* упродовж останнього століття, слід гадати, пов'язане із впливом ідей Шахматова¹⁶.

ПП стабільно користується авторитетом як історичне джерело. Перші дослідники, такі, як Макарій (Булгаков) та Є. Голубинський, сприймали її за незалежний від літопису твір і брали за основу для реконструкції хронології й подій життя Володимира¹⁷. Те саме спостерігається і в дослідженнях останніх десятиліть¹⁸. Уважається, що *ПП* дає більш реалістичну картину подій, аніж *ПВЛ*. Із легкої руки Шахматова в історіографії встановилася презумпція вторинності «корсунської легенди» хрещення Володимира, викладеної у *ПВЛ*. За дивною логікою, у старших за *ПВЛ* руських історичних текстах (а вони нібито безсумнівно існували) повинна була міститися інша версія хрещення князя, яка не пов'язувала б похід на Корсунь із прийняттям християнства¹⁹. Під такий «профіль» давнього — і чомусь вочевидь правдивого — історичного твору якнайкраще підходить *ПП*. На жаль, при цьому часто не беруть до уваги ту обставину, що більш логічний наратив — не обов'язково старший і первинний. Сучасні наукові реконструкції, логічні та стрункі, є найпізнішими версіями хрещення Володимира.

Можна помітити, що питання про походження всієї *ПП* та її історичних повідомлень існують автономно. Попри суперечки з приводу деталей, уже більше ста років у науці існує консенсус щодо статусу цих повідомлень. Вони традиційно вважаються в основі давніми й оригінальними, незалежно від датування всієї пам'ятки. Головною підставою такої оцінки було і є доволі однобічне враження дослідників від тексту. Суто теоретично унікальність повідомлень і хронології можна було б пояснити і як первинністю по відношенню до літопису, і як вторинністю. В обох випадках передбачалася б доля творчості: або літописця, або Якова (кожен з яких міг переробити своє джерело). Між тим, більшість учених завжди обирали саме перший варіант.

15 З останнього див.: Роменський О.О. «Пам'ять і Похвала князеві Володимирі» Іакова Мніха: питання походження та хронології. *Вісник Черкаського університету*. № 22. Черкаси, 2012, 126–133; Роменський О.О. До питання про «Пам'ять і Похвалу князеві Володимирі» Іакова Мніха. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених на аспірантів*. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Т. 25. К., 2012, 39–50.

16 Див., щоправда, скептичні зауваження О.П. Толочка щодо древності *ПП* (Толочко А.П. *Очерки начальной руси*. К., СПб., 2015, 38–39).

17 Макарій (Булгаков). *История русской Церкви*. Т. 2. СПб., 1857, 108–111; Голубинский Е.Е. *История русской церкви*. Том 1. Первая половина тома. М., 1901, 106, 121.

18 Рапов О.М. *Русская церковь в IX — первой трети XII в. Принятие христианства*. М., 1988, 185, 223–225; Назаренко А.В. *Древняя Русь на международных путях*, 376–379, 405–406; Милютенко Н.И. *Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси*, 51–80.

19 При цьому часто звертаються до згаданих літописцем «невігласів», які називали місцем хрещення Володимира чи то Київ, чи то Василів. Примітно, що, не довіряючи авторів *ПВЛ*, у «корсунській легенді», учені довіряють «невігласам». Більше того, часто вважають, що за цими «невігласами» ховаються поважні писемні пам'ятки — літописні зводи, попередники *ПВЛ*.

Чому так сталося? Здається, причиною тому — історіографічна традиція вважати *ПП* твором XI ст., а точніше — вплив суджень перших дослідників пам'ятки, зокрема К.Ф. Калайдовича і М.П. Погодіна. Примітно, що вони — автори концепції «*ПП* — твір XI ст.» — будували свої висновки не на порівняльному аналізі всього тексту, а на тлумаченні перших рядків²⁰. Саме там автор називає себе Яковом і неясно згадує про Бориса і Гліба. Це дало можливість припустити тотожність автора Якову Печерському, відомому зі статті *ПВЛ* 1074 р., та приписати йому *Сказання про Бориса і Гліба* — безсумнівно ранній (до початку XII ст.) твір. Власне, тільки з цього й розгорнулася традиція. Із часом зміст початкової аргументації вивітрювався, але стереотипи сприйняття залишалися. Як в експериментах Павлова: зник подразник, проте залишився умовний рефлекс.

Задачі та матеріал. Завдання цієї статті — розібратися, чи може *ПП* відображати давні оригінальні записи і звідки походять її історичні повідомлення. Передусім потрібно з'ясувати, чи є підстави розглядати автономно два питання: про створення *ПП* та про походження її історичних повідомлень. Іншими словами, чи могли ці повідомлення бути старшими за *ПП* у нинішньому вигляді. Водночас варто проаналізувати їх зміст сам по собі на предмет того, чи існують безсумнівні докази оригінальності або навпаки — вторинності повідомлень. Перший та очевидний крок на шляху вирішення цих задач — встановлення текстуальних зв'язків *ПП* з давньоруськими творами, які могли б свідчити про залежність між ними.

ПП відома у тринадцяти списках²¹, частина з яких подає повний текст, а частина — скорочений. Повні списки містять т. зв. «Похвалу Ользі», що розділяє весь текст *ПП* на три частини. Перша і третя стосуються Володимира, а між ними розташована друга частина — «Похвала Ользі». У скорочених списках або бракує другої частини, або представлено тільки дещо урізану третю. За останні два століття *ПП* видавалася декілька разів за різними списками²². Найдавніший із відомих списків, датований 1414 р., належав до Мусін-Пушкінського зібрання і згорів у 1812 р. Його копію видав 1893 р. В.І. Срезневський. Невдовзі він видав інший список 1494 р. із Соловецького зібрання. Пізніше, у 1963 р., найдавніший збережений в оригіналі список 1470-х рр. опублікував О.О. Зимін²³. Отже, усі давні списки походять з XV ст. При цьому, судячи з лінгвістичних особливостей, батьківщиною архетипу відомих списків, найі-

20 Див. огляд Бугославського: Бугославский С.А. К литературной истории «Памяти и похвалы» князю Владимиру, 105–107.

21 *Словарь книжников и книжности Древней Руси*. Вып. 1. Л., 1987, 288.

22 Огляд давніх списків див.: Бугославский С.А. К литературной истории «Памяти и похвалы» князю Владимиру, 131–136; також: Милютенко Н.И. *Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси*, 153–162.

23 Зимин А.А. *Память и Похвала Иакова Мниха и Житие князя Владимира по древнейшему списку. Краткие сообщения Института славяноведения*. Вып. 37. М., 1963, 66–72.

мовірніше, був Новгород²⁴. Таким чином, якщо «північноруський» період історії тексту є фактом, то «південноруський» (за умови прийняття думки про давнє київське походження *ПП*) — цілковито гіпотетичний.

Картина текстуальних зв'язків. Нижче пропоную зіставлення *ПП* з фрагментами інших творів. Паралелі між *ПП* та *Сказанням про Бориса і Гліба*, *ПВЛ* і *Словом про закон і благодать* Іларіона неодноразово відзначалися в літературі, а зв'язки між цими пам'ятками ставали предметом жвавих дискусій. Не ухиляючись в історіографічний екскурс²⁵, зосередимось на створенні наочної і цілісної картини текстуальних зв'язків пам'ятки. Текст *ПП* (разом з «Похвалою Ользі») подано за виданням С.О. Бугославського²⁶ зі скороченнями, обмежуючись фрагментами, де віднаходяться паралелі з іншими пам'ятками. Правопис спрощено, титла розкрито. Жирним виділено прямі текстуальні або сюжетні паралелі; підкреслення фіксує мотиви, що повторюються в рамках *ПП*.

[...] Тако же и азъ, худый мнихъ Иаковъ, слышавъ от многыхъ о благовърнемъ князи **Володимери всея Руския земля, и сыну Святославлѣ, и мало събравъ от многия, добродѣтели его написахъ, и о сыну его, реку же святою славную мученика Бориса и Глѣба, како просвѣти благодать Божиа сердце князю рускому Володимеру, сыну Святославлю, внуку Игореву, и возлюбивый и человеколюбивый Богъ, хотая спасти всякого челоувѣка и в разумъ истинный прити, и вжада святого крещеня. [...]**

(Сказання про Бориса і Гліба)
Самодръжьцю **всьей Русьскѣи земли Володимеру сыну Святославлю внуку же Игореву**
[...]
Прочая же его добродѣтели инде скажемъ

Взиска спасения и прия о бабѣ своей Олзѣ, како шедши къ Ц(ес)арюгороду, и приала бяше святое крещение, и пожи добръ пре[дѣ] Богомъ, всими добрыми дѣлы украсившися, и почи с миромъ о Христѣ Исусѣ и въ блазѣ вѣрѣ. То все слышавъ князь Володимеръ о бабѣ своей Олзѣ, нареченѣй въ святомъ крещении Елена, тоя и жизни подража, святыя царица Елены, [матере великаго царя Костянтина житию ревнуя всѣмъ и] блаженна княгини Олги то слышавъ князь Володимеръ разгарашется Святымъ Духомъ сердце его, хотя святого крещеня

(Іларіон)
приде на нь постычение Вышняаго, призръ на нь всемилостивое око благааго Бога, и вьсиа разумъ въ сердци его, яко разумѣти суету идольскыи лъсти и **възыскати единого Бога, сътворишааго всю тварь видимую и невидимую**
(ПВЛ 955, Іпат)
бѣ же има си **наречѣно въ крѣщении СЕлена . яко же и древная цѣрца . мѣи вслѣкого Костянтина**
(Іларіон)
И си слышавъ, въждела сердцемъ, **възгорѣ духомъ**

24 Бугославский С.А. К литературной истории «Памяти и похвалы» князю Владимиру, 136–137; Зимин А.А. Память и Похвала Иакова Мниха и житие князя Владимира по древнейшему списку, 66; Francis Butler, *Enlightener of Rus'*, 77–79.

25 Наприклад, див.: Серебрянский Н. *Древнерусские княжеские жития*, 46–48. Остання стаття, де проаналізовано зв'язок *ПП* зі *Словом* Іларіона: Кириллин В.М. Образ князя Владимира Святославича в ранних древнерусских гомилиях. *Древняя Русь: вопросы медиевистики*. № 2 (56). М., 2014, 37–43 (тут же література питання). Також див.: Роменський О.О. До питання про «Пам'ять і Похвалу князеві Володимиру» Іакова Мніха, 42–43; Роменський О.О. «Пам'ять і Похвала князеві Володимиру» Іакова Мніха: питання походження та хронології, 128.

26 Учений використав текст списку 1494 р. Бугославский С.А. К литературной истории «Памяти и похвалы» князю Владимиру, 141–151.

Видя же Богъ хотѣние сердца его, провидя доброту его, и призри съ небесъ милостью своею и щедротами и въ Троици славимый Богъ Отець, и Сынъ, и Святой Духъ на князя Володимера, испытая сердца и утробы, Богъ праведенъ, вся преже вѣдый, и просвѣти сердце князю Рускыя земля Володимеру прияти святое крещеніе.

Крести же ся самъ князь Володимеръ, и чада своя, и весь домъ свой святымъ крещеніемъ просвѣти, и свободи всяку душу, мужескъ полъ и женескъ, святого ради крещенія. И възрадовася, и възвеселися о Бозѣ Давыдъскы князь же Володимеръ, и акы святой пророкъ дивный Амбакумъ о Господѣ веселяся и радуяся о Бозѣ Спасъ своемъ. О, блаженное время и днь добрый, исполненъ всего блага, в он же крестися Володимеръ князь! И нареченъ бытъ въ святомъ крещеніи Василей, и даръ Божий осяни его, благодать Святого Духа освѣти сердце его, и навѣче по заповѣди Божии ходити и жити добръ о Бозѣ, и вѣру тверду удержа и неподвижиму

Крести же и всю землю Рускую от конца до конца, и поганьскыя бogy, паче же и бѣсы, Перуна и Хъроса, и ины многы попра, и **скруши идолы**, и отверже всю безбожную лѣсть и церковь созда каменну во имя пресвятыя Богородица, прибѣжище и спасение душамъ вѣрнымъ, и десятину ей вѣда, тѣмъ попы набдѣти и сироты и вдовича и нищія. И потомъ всю землю Рускую и грады вся украси святыми церквами, и отвержеся вся диаволя лѣсти, и приде от тмы диаволя на свѣтъ съ чады своими, приде къ Богу, крещеніе приимъ, и всю землю Рускую исторже изъ устъ диаволь и къ Богу привиде, и къ свѣту истинному

(Ларіон)

Капица разрушаахуся, и церкви поставляахуся, **идолни съкрушаахуся**, и иконы святыхъ являахуся, бѣси пробѣгааху, крестъ грады свящаше.

Рече бо Господь пророкамъ: изводяи от нечесиваго, акы уста моа еси; и бы князь Володимеръ, акы уста Божиа и человекы от лѣсти диаволя къ Богу приведе. **О колика радость и веселие бытъ на земли! Ангели възвеселишася и архангели, и святыхъ души възграшася: самъ рече Господь: колика радость бываетъ на небесѣхъ о единемъ грѣшници кающимся. Толико бесчисла душъ по всеи земли Рускои приведены къ Богу святымъ крещеніемъ. Похвалы всякыя дѣло то достоино створи и радости духовныя полно. [...]**

(ПВЛ 988, Іпат)

колика ти радость . не единъ ни два спѣасться речъ бо Гсѣ яко радѣть бываеъ на нѣси в сдиньмъ грѣшницѣ кающемся се же не единъ ни два . но бесчисленое множество к Бу приступаша стѣмъ крѣщениемъ

Блаженный князь Володимеръ, уклонився от службы диаволя, и приде къ Христу Богу; самъ бо Господь рече: иже створить и научи, се великъ начерется въ ц(ес)арствии небеснѣмъ.

А ты, о блаженный княже Володимере, бытъ **апостоль къ князѣхъ**, всю землю Рускую приведе къ Богу святымъ крещеніемъ, и научи люди своя кланятися Богу, славити и пѣти Отца и Сына и Святаго Духа. И вси людие Рускыя земля познаша Бога тобою божественный княже Володимере. [...]

(Ларіон, про Володимира)

Радуйся, **въ владыкахъ апостоле**, не мертвыа тѣлесе възкрѣшива, нъ душею ны мертвы, умерышаа недугомъ идолослужения възкрѣсивъ!

И ты, блаженный княже Володимеру, подобно Костянтину великому створи, яко онъ вѣрою великою и любовію Божіею подвижся. Утверди всю вселеную любовію и вѣрою, и святымъ крещениемъ просвѣти весь миръ, и законъ Божій по всей вселенъй заповѣда. И раздруши храмы идольскыя съ лжеименными боги, и святыя же церкви по всей вселенъй постави на хвалу Богъ, в Троици славимому Отцу, и Сыну, и Святому Духу, и крестъ обрѣте, всего мира спасение, съ божественною и богомудрою матерію своею святою Оленою и съ чады многы приведе къ Богу святымъ крещениемъ беищисленое множество, и требища бѣсовская потреби, и храмы идольскыя раздруши, и церквами украси всю вселеную и грады, и заповѣда въ церквахъ памяти святыхъ творити пѣнии и молитвами, и празники празновати на славу и на хвалу Богу. Тако же и блаженный князь Володимиръ створи съ бабон своен Олгон

(ПВЛ 1015, Inam)

се есть новы Костантинъ . великаго Рима

(Ларіон)

Онъ съ матерію своею Еленою крестъ от Иерусалима принесша и по всему миру своему раславша, вѣру утвердиста, ты же съ бабою твоею Ольгою принесша крестъ от новааго Иерусалима, Константина града, и сего по всеи земли своен поставивша, утвердиста вѣру

Похвала княгинѣ Ольги, како крестися и добръ поживе по заповѣди Господни.

Та бо блаженая княгинѣ Руская Ольга, по смерти мужа своего Игоря, князя Рускаго, освѣщена бывши Божіею благодатию и въ сердци приимиши Божію благодать. О, како похвалю блаженую княгиню Ольгу, братіе. Не видѣ. Тѣломъ жена суци, мужеску мудрость имѣючи, просвѣщена Святымъ Духомъ, разумѣвши Бога истиннаго, творца небу и земли, вставши иде в землю грѣчскую, въ Ц(ес)арьградъ, иде же цари крестианин и крестъанство утвердися, и пришедши проси крещенія, и приимиши святое крещеніе възвратися в землю Рускую, в домъ свой и к людемъ своимъ, с радостию великою, освѣщена духомъ и тѣломъ, несущи знаменіе честнаго креста

(Ларіон)

Тебе же како похвалимъ, о честныи и славныи въ земельныхъ владыкахъ, прѣмужественныи Василіе? Како добротъ твоей почюдимся, крѣпости же и силъ? Каково ти благодарие въздадимъ (Особливе проложне житіе Ольги) и въземши елениноу моудрость и моужскую крѣпость [...] никто доволенъ извѣщати ю и словеса же къ похвалению

И потомъ требища бѣсовская съкруши, и нача жити о Христѣ Исусѣ, възлюбивши Бога всим сердцемъ и всею душею, и поиде въ слѣдъ Господа Бога, всими добрыми дѣлы освѣтившися, и милостынею украшшися, нагыя одѣваюци, жадныя напаяючи, и странныя покоиваючи, и нищаа и вдовица и сироты вся милуюци, и потребу даючи всяку с тихостию и любовію сердца, и моляци Бога день и ноцъ о спасении своемъ. И тако поживши, и добръ славяци Бога въ Троици, Отца и Сына и Святаго духа, почи въ блази вѣрѣ, сконча житие свое с миромъ о Христѣ Исусѣ Господѣ нашемъ. И Богъ прослави тѣло своеа си Олены, еи же имя въ крещении наречено блаженая княгини Ольги, и есть въ гробѣ тѣло еа честное, и неразрушимое пребывае[тъ] и до сихъ дни. Богъ бо своя рабы славить рече бо пророкомъ: славящая мя прослави и укоряи бещести будетъ. Блаженная бо княгини Ольга прослави Бога всими дѣлы своими добрыми, и Богъ прослави ю

(Звичайне, поширене, проложне житіе Ольги)

И посемъ святая нача требища и кумиры сокрушати

(ПВЛ 996, Inam.)

повель нищю всаку и оубогуоу приходити на дворъ на княжъ . и взимати всаку потребу . питъе и яденъе .

(Ларіон)

просяцимъ подаваа, нагыя одѣвая, жадныя и алчныя насыщая, боляцимъ всяко утѣшение посыллаа, должныа искупая, работнымъ свободу даа

Ино чюдо слышите о неи: въ гробѣ, идѣж лежитъ блаженое и честное тѣло блаженныа княгинѣ Ольги; гробѣ камень малъ въ церкви святыа Богородица, ту церковь създа блаженныа князь Володимѣрь каменюу въ честь святѣи Богородици, и есть гробѣ блаженныа Ольги и на верху гроба оконце сътворено и ту да видѣти тѣло блаженныа Ольги, лежаше цѣло, да иже с вѣроу придетъ, отворится оконце и видѣтъ честное тѣло лежаше цѣло, и дивяся чюдо такому, толико лѣтъ въ гробѣ лежашо тѣлу нераздушимуся. И человекѣ же вѣрнѣи видѣвшие чюдо толико славятъ Бога, дивящееся милости Божии, юже иматъ на Святыхъ своихъ. О, дивное и страшное чюдо, брате, и преславно! Достоино и похвалы всякая тѣло то честное: въ гробѣ цѣло, акы спя, почиваетъ!

(Звичайне, поширене, проложне житіє Ольги)

взѣмше моци и положишиа въ церкви святыа Богородица въ гробѣ каменѣ мале

и на верху гроба того честнаго оконцѣ сътворишиа и тудѣ видятъ блаженна тѣло лежаше цѣло

[...]

А иже кто приидѣ с вѣроу ко гробу святыа, и оконцѣ оно, иже на гробѣ святыа, само о себе отверзется, и видятъ честное тѣло

Поистинѣ, дивенъ Богъ во святыхъ своихъ, Богъ Израилевъ. То вѣдя, вѣрнѣи человекѣ прославятъ Бога, прославляющаго рабы своя. А другимъ, иже не с вѣроу прих[од]ятъ, не отворится оконце гробное, и не видятъ тѣла того честнаго, но токмо гробѣ. Тако Богъ прослави рабу свою Олгу, Рускую княгиню, нареченую въ святомъ крещении Елена По святомъ крещении си блаженая княгини Ольга живе дѣтъ 15, и угодивъ Богу добрыми дѣлы своими, и успе мѣсяца июля въ 11 день въ лѣто 6477-е, душу свою честную предавши в руцѣ Владычѣ Христу Богу

[...] а другим, иже не с вѣроу приходящимъ къ честному ковчегу святыа не отворится оконцѣ гробное и не видятъ святаго и честнаго ея тѣла, но токмо гробѣ видяку святая

[...]

По крещении поживе лет 15 и угоди Богу и с миромъ предавъ святуу свою и честную душу в руцѣ Христу Богу в лѣто 6477, мѣсяца июля в 11 день

Послушайте, вѣзлюблении.

Блаженный же князь Володимѣрь, внукъ Олжинъ, крестився самъ и чада своя и всю землю Рускую крести от конца до конца, храмы идольскыа и требища всюду раскопа и погъче, и идолы съкруши, и всю землю Рускую и грады и честныи иконами церкви украси, и памяти святыхъ въ церквахъ творяще пѣниемъ и молитвами, и празноваше свѣтло празднигы Господьскыа, три трапезы поставляше: первую митрополиту съ епископы, и съ черноризцѣ, и с попы, вторую нищимъ и убогы[мъ], третью собѣ, и бояромъ своимъ, и всимъ мужемъ своимъ, подобя ся царемъ святымъ блаженный князь Володимѣрь, пророку Давыду, царю Иезекъю, и треблаженому Иосѣю, и великому Костянтину, иже избраша и изволиша Божий законъ боле всего и послужившиа Богу всимъ сердцемъ и получившиа милость Божию, и наслѣдившиа рай и приаша царство небесное, и почиша съ вѣсми святыми, угожьшими Богу. Тако же блаженный князь Володимѣрь, послуживъ Богу всимъ сердцемъ и всею душою. [...]

Блаженный же князь Володимиръ всимъ сердцемъ и всею душою Бога възлюби и заповѣди его възыска и схрани. И вся страны боахуся его и дары приношаху ему

(Ларіон)
покоривъ подъ ся округняа страны (Слово про погизель Руської землі) то все покорено было Богомъ крестияньскому языку, поганьскыя страны [...] Мануилъ цесарегородскый опасъ имѣя, поне и великыя дары посылаша к нему, абы под нимъ великый князь Володимиръ Цесарягорода не взял (ПВЛ 987, Іпат) ...и призвавши я цсѣра Васильи и Костянтинъ . и рѣста имъ . идете в землю ваию и ѿпусту и я с дары великы и с чстѣю . вни же придоша в землю свою . и созва князь бояры своя и старца . рче Володимиръ . се придоша послании нами моужи...

И възвеселися и възрадовася о Бозѣ и о святѣмъ крещении, и хваляше и славяше Бога о всемъ томъ князь Володимиръ и сице в радости смиреніемъ сердца глаголаше: Господи Владыко бламый, помянул мя еси и привел мя еси на свѣтъ, и познахъ тя, всея твари творца. Слава ти, Боже всѣхъ, Отче Господа Бога нашего Исуса Христа! Слава ти съ Сыномъ и Святымъ Духомъ, сице мя помиловавъ. Въ тмѣ бяхъ, ѡнаводу служаи и бѣсомъ, но ты мя святымъ крещениемъ просвѣти. Акы звѣрь бяхъ, многа зла творяхъ въ поганьствѣ и живяхъ, акы скотина, но ты мя укроти и наказа своею благодатью. Слава ти, Боже в Троици славимый, Отче, и Сыне, и Святый Душе! Троице Святая, помилуй мя, настави мя на путь твой и научи мя творити волю твою яко ты еси Богъ мой. Князь же Володимиръ поревнова святыхъ мужъ дѣлу и житию ихъ, и възлюби Аврамово житие и подража странолобие его, Иаковлю истину, Моисѣюву кротость, Давыдово безлобие, Костянтина царя великого, перваго царя крестияньскаго, того подражая правовѣрие

Боле же всего баше милостынно творя князь Володимиръ; иже немощныи и старѣи не можаху доити княжа двора и потребу взяти, то въ дворѣ имъ посылаше, немощнымъ и старымъ всяку потребу блаженный князь Володимиръ даяше; и не могу сказати многыя его милостыня: не токмо въ дому своемъ милостынно творяше, но и по всему граду, не въ Києви единомъ, но и по всей земли Руской и въ градѣхъ и въ селѣхъ, вездѣ милостынно творяше, нагыя одѣвая, алчныя кормя и жадныя напая; странныя покояа милостыю церковники чтя и любя и милуя, подавая имъ требованіе, нищія, и сироты, и вдовица, и слѣпыя, и хромыя, и трудоватыя, вся милуя, и одѣваа, и накормя, и напая

(ПВЛ 996, Іпат)
повель нищю всяку и оубогу приходити на дворѣ на княжь . и взимати всяку потребу . питѣс и яденѣс . и ѿ скотыничъ кунами . оустрои же се речъ яко немощнии болнии не могутъ доити двора моего . повеле оустроити кола . и въскладываше хлѣбы маца рыбы . и ввоць разноличныи . и медъ въ чѣкахъ . а въ другыхъ квасы возити . по градомъ . въпрашающе где болнии . нищии не могу ходити и тѣмъ раздаваху на потребу (Ларіон)
просяцимъ подаваа, нагыя одѣвая, жадныя и алчныя насыщаа, боляцимъ всяко утѣшение посылаа, должныя искупая, работнымъ свободу дая

Тако же перебуваюцю князю Володимеру в добрыхъ делехъ, благодать Божиа просвѣщаше сердце его и рука Господня помогаше ему; и побѣжаше вся врагы своа, и бояхутся его вси. Идѣже идяше, одолъваше:

радимицъ побѣди и дань на нихъ положи, вятичи побѣди и дань на нихъ положи на обоихъ, и ятвягы възь, и сребрени болгары побѣди, и на козары шедъ, побѣди а и дань на нихъ положи

(Ларіон)

покоривъ подь ся округняа страны

(ПВЛ 981–985)

Умысли же и на грѣческый крадѣ Корсунь и сице моляшеся князь Володимеръ Богу: Господи Боже Владыко всѣхъ, сего у тебе прошю: даси ми градъ, да приму и да приведу люди кристианы и попы на всю землю, и да научать люди закону кристианскому. И послуша Богъ молитвы его; и прия градъ Корсунь, и вся съсуды церковныа, и иконы, и мощи священомученика Климента и нныхъ святыхъ. И в ты дни бѣаста царя два въ Цариградѣ: Костянтинъ и Василей. И посла к нимъ Володимеръ, прося у нихъ сестры оженитися, да ся бы болма на кристианскый законъ направиль. И даста ему сестру свою и дары многы присласта к нему и мощи святыхъ даста ему, и положъ и

(Проложне житіє Володимира)

пойду в землю ихъ плѣню грады ихъ и обрящу ту учителя да иже умысли то и створи и шедъ взя Корсунь

(ПВЛ 988, Inat)

Володимеръ же поимъ цѣрцю и Настаса . и попы Корсуньскыа мощи стго Климента . и Фива оучника сго . и поима съсуды црквныа . иконы

(ПВЛ 987, Inat.) ...и призваша я цѣрл Василенъ и Костянтинъ . и рѣста имъ . идете в землю ваию и ѿпусту и я с дары великы и с чстью . мни же придоша в землю свою . и созва князь бояры своя и старца . рче Володимеръ . се придоша послании нами моужи...

(ПВЛ 988, Inat)

...и вниде Володимеръ въ градъ . и дружина его и посла Володимеръ . къ цѣрви Василю и Костянтину . глѣ сице . се градъ ваю славныи възѣхъ . слышу же се . яко сестроу имасте дѣвою . да аще кѣ не влаете за ма...

Тако добръ поживе благовѣрный князь Володимеръ и сконча свое житие въ правовѣрный вѣрѣ о Христвѣ Исусѣ Господѣ нашимъ и съ благовѣрною Олгою; и та бо шедши къ Царюграду, приала бяше святое крещение и много створи въ добра в житии семъ предъ Богомъ, и сконча житие свое въ добрый вѣрѣ, и почи съ миромъ, в руцѣ Божию душу предавши. И еще живу суцю Володимеру князю, рать бяше от печенѣгъ; Володимеръ же бяше болѣстью одержимъ, в той же болѣзни предасть душу свою въ руцѣ Божию.

(ПВЛ 955)

(ПВЛ 1015, Inat)

Володимеру же разболѣвшюся . в се же время баше оу него Борисъ . а Печенѣгомъ идущимъ на Русь . и посла противу имъ Бориса . а самъ болаше велми в неже болести и скончаша

Молитва князя Володимера.

Володимеръ князь, отходя свѣта сего, сице моляшеся, глаголя: Господи Боже мой, не позналъ тебе бѣхъ, но помиловал мя еси и святымъ крещениемъ просвѣтилъ мя еси, и познахъ тя, Боже всѣхъ, святой творче всея твари, Отче Господа нашего Исуса Христа. Слава ти [съ] Сыномъ и Святымъ Духомъ! Владыко Боже, не помяни моеи злобы, не зналъ есмь тебе въ поганьствѣ, нынѣ же тя знаю и видѣ, Господи Боже мой, помилуй мя. Аще мя хочещи казнити и мучити за грѣхы моя, казни самъ мя, Господи, бѣсомъ не предай же мене. [...]

(Ларіон)

възъскати единого Бога, створишааго всю тварь видимую и невидимую

По святомъ же крещении поживе блаженный князь (ПВЛ 988–1015)

Володимиръ 28 лѣтъ.

На другое лѣ[то] по крещени къ порогомъ ходи,
на третье Корсунъ городъ взя,
на четвертое лѣто церковь камену святыа
Богородица заложи,
а на пятое лѣто Переяславль заложи,
въ девятое лѣто десятину блаженный христоролюбивый
князь Володимиръ вѣда церкви святѣй Богородици
и от имѣния своеи.

Ипат. — 991. (4-й рік після 988 включно)

Лавр. — 992. (5-й рік після 988 включно)

Ипат. — 996. (9-й рік після 988 включно)

[...]

И Богъ поможетъ ему и съде въ Киевѣ, на мѣсть
отца своего Святослава и дѣда своего Игоря. А
Святослава князя печенѣзи убиша; а Ярополкъ
сѣдѣше в Киевѣ на мѣсть отца своего Святослава,
и Олегъ идый съ вои, у Вруча града мостъ ся обломи
с вои, и удавиша Олга въ гребли, а Ярополка убиша
въ Киевѣ мужи Володимировѣ. И съде в Киевѣ князь (ПВЛ 972–980)

Володимиръ въ осмое лѣто по смерти отца своего
Святослава, мѣсяца юня в 11, в лѣто 6486. Крести
же ся князь Володимиръ въ 10-е лѣто по убьени
брата своего Ярополка. Каашется и плакашется
блаженный князь Володимиръ всего того, елико
створи въ поганьствѣ, не зная Бога. Познавъ же
Бога истиннаго, творца небесъ и земли, покався
всего, и отвержеся дѣвола и бѣсовъ и всея службы
его, и послужи Богу добрыми дѣлы своими и
милостынею. Успе с миромъ мѣсяца юля въ 15
дѣнь, в лѣто 6523 о Христвъ Исусъ Господѣ
на[шимъ]

(ПВЛ 1015)

Характер і датування Пам'яті та похвали

Проведене зіставлення дозволяє зробити деякі спостереження щодо структури й історії *ПП*.

Компіляція чи цілісний твір? До початку ХХ ст., коли визначилися основні позиції дослідників щодо *ПП*, ядро суперечки становили питання про авторство, належність Якову Мніху *Сказання про Бориса і Гліба* та датування *ПП* (власне, чи це пам'ятка ХІ ст.). Водночас питання структури і джерел твору залишалися на другому плані. На студії *ПП* вплинула загальна джерелознавча тенденція другої половини ХІХ ст. — уважати збережені пам'ятки за компіляції давніх оригінальних творів, а відповідно — досліджувати реальні тексти шляхом розкладання на елементи різного походження. У результаті питання про датування *ПП* непомітно перетворилося на питання про час написання окремих її частин. Уперше чітко це виразилося у працях Соболевського: обґрунтовуючи датування початкової частини *ПП* (нібито власне *Пам'яті та похвали*) ХІІ–ХІІІ ст., він уважав, що остання частина, власне її унікальні історичні повідомлення, використала давні

записи, незалежні від *ПВЛР*²⁷. Бугославський також дивився на *ПП* як на механічну компіляцію трьох різних творів. Три частини *ПП*, отже, були старшими за XIII ст. (особливо перша частина, яку дослідник і вважав власне *Пам'яттю та похвалою*)²⁸.

Це базове припущення — про компілятивний характер пам'ятки — відкривало шлях до пошуку в *ПП* залишків найдавніших історичних творів, як літописного, так й інших жанрів. У пошуках давніх історичних творів учені зазвичай зосереджуються на останній частині, яку О. Соболевський назвав «Давнім житієм». Саме тут сконцентровано історичні повідомлення. На шляху до з'ясування їх походження треба зрозуміти, чи є підстави розрізняти час їх появи й укладання всієї *ПП*? Іншими словами, чи є *ПП* компіляцією окремих творів, у тому числі т. зв. «Давнього житія»?

«Давньому житію» притаманні ті ж характерні стилістичні особливості, що й усьому твору. Видимих ознак чужорідності в ньому немає. В усіх частинах тексту *ПП*, як це підкреслено в таблиці вище, присутні однакові звороти й фрази, повторюється низка ключових ідей та мотивів. У даному випадку численні повтори навряд чи свідчать про вставки або компілятивний характер твору. Вони не випадкові, в них помітна системність, специфічна манера автора. За словами Н.І. Мільотенко, «текст развивается как серия повторов, где одна тема переплетается с другой и с третьей, при этом они объединены однокоренными существительными и глаголами и перемежаются обильными цитатами из Ветхого и Нового Заветов»²⁹.

Бугославський писав, що назва твору, «пам'ять і похвала», стосується лише першої частини, яка, своєю чергою, містить два блоки: власне пам'ять, а далі похвалу³⁰. Утім серйозних підстав так гадати немає. Панегіричні та історичні елементи пронизують весь твір. Звісно, перша частина *ПП* більш панегірична, тоді як третя виглядає більш історичною (між ними розміщена «Похвала Ользі»). Але вони не суперечать, а доповнюють одна одну. Жодного формального поділу на історичну й панегіричну частини у *ПП* не знайдемо. Подвійна назва могла сигналізувати не про її двоскладовість, а про подвійність задач: це водночас і історія («пам'ять»), і панегірик («похвала»).

Разом з тим, жанрова природа твору і його композиція, справді, не цілком зрозумілі. Серебрянський відносив його до пам'яток мішаного типу: «Ее (*ПП*. — *В.А.*) нельзя назвать в строгом смысле Похвальным словом, нельзя отнести и к сочинениям биографическим»³¹. На думку вченого, «Иаков руко-

27 Соболевский А. Год крещения Владимира Св(ятого). *ЦИОНЛ*. Кн. 2. Отдел III. К., 1888, 1–2; Соболевский А.И. «Память и Похвала» св. Владимиру и «Сказание» о свв. Борисе и Глебе, 794–795.

28 Бугославский С.А. К литературной истории «Памяти и похвалы» князю Владимиру, 137–138.

29 Мильотенко Н.И. *Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси*, 82.

30 Бугославский С.А. К литературной истории «Памяти и похвалы» князю Владимиру, 138–139.

31 Серебрянский Н. *Древнерусские княжеские жития*, 45 (перша пагінація).

водилася очень простым методом при своей работе: брал отдельные факты из жизни Владимира и сейчас же присоединял к ним разного рода риторические рассуждения»³². При тому Серебрянський уважав, що взірцем для Якова стало *Слово* Іларіона, власне його друга, найбільш «історична», частина, де виголошується похвала «кагану нашої землі» Володимирі³³.

Яків Мніх намагався зібрати й упорядкувати різномірний матеріал про Володимира, Ольгу і хрещення Русі загалом. Він надавав своєму тексту риси творів різної природи: панегіриків, літопису, житій. Отримати на виході філігранний літературний продукт — вимагало неабиякої майстерності, а її Якову Мніху подекуди бракувало. Труднощів додавала й тематична широта *ІІІ*. Автор помістив у середину свого твору екскурс про Ольгу й фактично розбив текст, присвячений Володимирові. Не цілком вдала побудова *ІІІ*, на думку Бугославського, призвела до того, що деякі переписувачі сприйняли її за три окремих твори³⁴.

Сучасний дослідник не повинен повторювати помилкові судження давніх книжників, звертаючи увагу тільки на композицію твору. *ІІІ* має дві структури: явну і приховану. Явна, або змістова, структура показує три частини твору, які, своєю чергою, діляться на дрібніші блоки³⁵. Прихована, або джерельна, структура — це те, як текст пам'ятки корелює з текстами інших пам'яток (зокрема її джерелами). Цю структуру можна викрити лише через зіставлення на зразок здійсненого вище в таблиці. Якщо змістова структура *ІІІ* створює враження про недбалу компіляцію, то джерельна структура дає картину значно більшої однорідності. На всій протяжності текст *ІІІ* періодично зближується з *ІВЛ*, а також зі *Словом* Іларіона, в окремих епізодах — з іншими творами. Регулярність звернення до одних і тих самих джерел найлегше пояснити тим, що над усім текстом працював єдиний автор, а отже частини твору виникли одночасно.

Таким чином, не існує суттєвих підстав uważати *ІІІ* компіляцією, зокрема приписувати окрему історію її третій частині або якимсь дрібнішим фрагментам.

Похвала Ользі у структурі *ІІІ*. Датуючи *ІІІ* як компіляцію XIII ст., Бугославський керувався, серед іншого, тим, що до неї ввійшла «Похвала Ользі», залежна від *Прологу*, що виник не раніше другої половини XII ст. Навіть ті вчені, які вважають *ІІІ* цілісним твором, визнають «Похвалу Ользі» пізнішою вставкою³⁶. Це дає змогу датувати решту тексту *ІІІ* досить раннім часом.

32 Серебрянский Н. *Древнерусские княжеские жития*, 45–46 (перша пагінація).

33 Серебрянский Н. *Древнерусские княжеские жития*, 46 (перша пагінація).

34 Бугославский С.А. К литературной истории «Памяти и похвалы» князю Владимиру, 137–138.

35 Так, у «Похвалі Ользі» виділяли два блоки (див. нижче). Остання частина *ІІІ*, т. зв. «Давнє Житіє» теж може бути поділена на два розділи. У першому з них історичні повідомлення мають більш оповідний характер, тоді як у другому, прикінцевому, записи виконано в більш «телеграфному» стилі.

36 Милютенко Н.И. *Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси*, 82–87.

Два додаткових аргументи на користь вставного характеру «Похвали» навела нещодавно Мілютенко³⁷. По-перше, вона вказала на те, що тільки в «Похвалі», на відміну від решти тексту *ПП*, Ольга іменується «блаженною». Проте це можна пояснити тим, що автор *ПП*, працюючи над «Похвалою», орієнтувався на життя Ольги, де вона виступає як «блаженна». У решті фрагментів *ПП* він брав за зразок інші тексти, зокрема *Слово* Іларіона, де Ольга згадується без цього епітета.

По-друге, дослідниця вказала на те, що в більшості списків заголовок «Похвали Ользі» виділено так само, як і заголовок усієї *ПП*. Це нібито свідчить про початкову окремішність «Похвали». До слова, аналогічно виділений заголовок має і «молитва Володимира» у третій частині *ПП* — цю «молитву» Мілютенко теж вважає вставкою³⁸. Проте це аж ніяк не свідчить про особну історію «Похвали». Сам Яків міг таким чином показати справді окрему частину свого твору. Загальний заголовок уже передбачає дві теми: головну — про Володимира і додаткову — про Ольгу. Утім, не виключено, що заголовок міг бути виділений при пізнішому переписуванні.

Формальні ознаки, такі як окремий заголовок, безпосередньо свідчить тільки про те, що «Похвала Ользі» є автономною частиною твору, але не про те, що вона мала окрему історію. Натомість є підстави вважати «Похвалу» інтегральною складовою *ПП*.

Як було зазначено, уже назва твору заявляє про готовність розповісти і про Володимира, і про Ольгу: «память и похвала князю Рускому Володимиру како крестися Володимир и дѣти своя крести и всю землю Рускую от конца и до конца и како крестися баба Володимерова Ольга преже Володимера». Прихильники компілятивності *ПП* запитують, для чого потрібно було вводити у твір розділ про Ольгу? Проте питання слід повернути навпаки: чи можна було не згадати про Ольгу в розповіді про хрещення Володимира? У давньоруських джерелах, які спеціально торкаються цієї теми (*Слово* Іларіона, *ПВЛ*), зв'язок між Ольгою й Володимиром очевидний і підкреслений. Усюди присутня прозора аллюзія на Константина і Єлену. Ольга присутня в історії Володимира подібно до того, як Володимир обов'язково присутній у розповіді про князів-мучеників Бориса та Гліба.

У тексті *ПП* зв'язок Володимира з Ольгою яскраво проявляється й на текстуальному рівні. На початку твору про Ольгу згадано майже в тих самих словах, що й у тілі «Похвали Ользі»: «почи с миромъ о Христѣ Исусѣ и въ вѣрѣ блазѣ» / «почи въ блазии вѣрѣ скончавѣ житие съ миромъ». Так само перелік благодіянь Ольги майже копіює аналогічний перелік благодіянь Володимира, і обидва мають джерелом твір Іларіона. Як було сказано, перегуки

37 Мілютенко Н.И. *Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси*, 85–86.

38 Мілютенко Н.И. *Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси*, 94.

і прями запозичення з Іларіона та *ПВЛ* пронизують весь твір включно з «Похвалою Ользі».

Кінець життя Ольги й Володимира описано однаково. Більше того, загальне завершення *ПП* має таку ж структуру, що й завершення «Похвали Ользі»: вказано а) скільки років особа прожила у хрещенні та б) коли померла (вгодивши Богу добрими справами).

По святомъ крещени си блаженая княгини
Олга живе лѣтъ 15,

и угодивъ Богу добрыми дѣлы своими, и успе
мѣсяца июля въ 11 день въ лѣто 6477е, душу
свою честную предавши в руцѣ Владыцѣ
Христу Богу

По святомъ же крещени поживе блаженный
князь Володимиръ 28 лѣтъ

[...]

и послужи Богу добрыми дѣлы своими и
милостынею. Успе с миромъ мѣсяца июля въ 15
день, в лѣто 6523 о Христвѣ Исусѣ Господѣ
нашимъ]

Різниця полягає в тому, що між елементами а) і б) у третій частині *ПП* вміщено чимало фактів з життя Володимира. Через це епілог виявився роздутим і відійшов від стрункості, що її мало завершення «Похвали Ользі».

Бугославський виділяв у «Похвалі Ользі» два пласти, або дві частини. Перша — ядро «Похвали», до якого пізніше інший редактор додав другу частину, де йдеться про кам'яний гріб Ольги³⁹. Свою думку вчений обґрунтував також тим, що кожна частина завершується словами про смерть Ольги, а у другій частині є повтори окремих місць з інших фрагментів *ПП*. Проте, як було зазначено, повтори характерні для всього тексту *ПП*, а про смерть Володимира сказано теж неодноразово.

Імовірніше пояснення структури «Похвали» полягає в тому, що вона була складена під впливом різних джерел. «Похвала» містить мотиви, що об'єднують її з двома житіями Ольги: звичайним проложним житієм поширеної редакції й особливим, т. зв. «південнослов'янським» житієм, яке читається під 11 червня (звичайне житіє, як поширеної, так і короткої редакції, розташовується під 11 липня)⁴⁰. Зі звичайним житієм поширеної редакції «Похвалу» поєднує мотив кам'яного гробу. У короткій, вірогідно давнішій, редакції йшлося про дерев'яну раку.

З особливим житієм («Житієм 11 червня») вона має спільний мотив «мужності» Ольги: «и вземши елениноу мудрость и мужьскую крѣпость»

39 Бугославский С.А. К литературной истории «Памяти и похвалы» князю Владимиру, 139–140.

40 Павлова Р. *Восточнославянские святые в южнославянской письменности XIII–XIV вв.* (Halle (Saale), 2008), 240–250. Дослідниця наполягає на його болгарському походженні, зважаючи на відсутність цього *Житія* у східнослов'янських списках та мовні особливості. Проте автор *Житія* використовував винятково руські джерела, зокрема літопис. Про існування у Болгарії списків *ПВЛ* нічого не відомо. Імовірніше, що *Житіє* було створене все таки на Русі. Див.: Лосева О.В. *Жития русских святых в составе древнерусских Прологов XII — первой трети XV веков.* М., 2009, 148.

(*Жуміє*)⁴¹ / «тѣломъ жена соущи **моужескою мудрость** имѣючи» («Похвала»)»⁴². Співвідношення текстів таке, що легше передбачати запозичення «Похвалою» з *Жумія*, оскільки «Похвала» наче комбінує два епітети. Іншу паралель можна вбачати в мотиві неможливості адекватно прославити Ольгу: «о како похвалю блаженую княгиню Олгу братие? Не видѣ» («Похвала») / «никто доволенъ извѣщати ю и словеса же къ похвалению» (*Жуміє*).

Таким чином, «Похвала Ользі» є особливою частиною *ПП*, але навряд чи була створена окремо від усього твору. Найбільш економним рішенням є те, що «Похвала» створювалася разом із рештою тексту *ПП*.

Текстуальна залежність і хронологія *Пам'яті та похвали*. Залежність «Похвали Ользі» від поширеної редакції звичайного проложного житія давно виступає показником пізнього укладання *ПП* у нинішньому вигляді. Проте цей факт набуває особливого значення, коли відкинути ідею компілятивної природи *ПП*. Якщо джерела «Похвали Ользі» залежать від руських житій *Прологу*, то з'явилася «Похвала», а відповідно й уся *ПП*, не раніше появи руської редакції *Прологу* — не раніше другої половини XII ст. Саме про це, хоч і не розгорнуто, писав свого часу М.К. Нікольський, відмовляючи *ПП* у древності⁴³.

Але станьмо на мить знову на традиційну позицію і приймемо «Похвалу Ользі» за пізню вставку. Чи можна вказати на чітку залежність інших частин *ПП* від літопису та решти джерел, що недвозначно свідчила б про датування твору й походження його змісту?

Якщо Яків Мніх використав проложне житіє Ольги, то мав читати *Пролог* і знати текст проложного житія Володимира. Зв'язок із ним справді простежується, і що важливо, поза «Похвалою Ользі» — у тому місці, де Яків розкриває мотив походу князя на Корсунь. Проложне житіє цілковито запозичає з *ПВЛ* т. зв. корсунську легенду хрещення Володимира. Але якщо в літопису метою походу прямо назване хрещення, то у житії Володимир хоче «полонити гради», щоб знайти там «учителів». Хрещення тут напряму пов'язане з одруженням з Анною й виступає наче як самостійний сюжет⁴⁴. Унаслідок скорочення та переробки літописної оповіді, у тексті проложного житія втрачається пряма логічна зв'язка її елементів. Яків Мніх відновлює логічність коштом цілковитої перебудови сюжету. Але він запозичує й активно розвиває мотив віднайдення вчителів — це єдине, для чого вже хрещений Володимир вирушає на Корсунь. Найдавніше проложне житіє Володимира (у поширеній

41 Серебрянский Н. Древнерусские княжеские жития, 7 (перша пагінація).

42 Бугославский С.А. К литературной истории «Памяти и похвалы» князю Владимиру, 146.

43 Нікольський Н. *Ближайшие задачи изучения древнерусской книжности. Памятники древней письменности и искусства*. СХLVII. СПб., 1902, 30. «Похвала св. Владимиру списана Иаковом мнихом, но, очевидно, не в XI веке, так как биограф пользовался вторичною, а не первичною, редакцією проложного житія св. Ольги».

44 Лосева О.В. *Жития русских святых в составе древнерусских Прологов XII — первой трети XV веков*, 426–427.

редакції *Прологу*), за О.В. Лосевою, датується серединою — другою половиною XII ст.⁴⁵ Отже, якщо *ПП* розвиває мотив, запозичений із проложного житія, то вона не може бути старшою за кінець XII ст.

Із часів Калайдовича й Погодіна точиться дискусія про тотожність Якова Мніха та автора *Сказання про Бориса і Гліба*. Незважаючи на те, що вже наприкінці XIX ст. ідею причетності Якова Мніха до написання якогось бори-соглібського твору було відкинуто (Соболевський, Бугославський, Нікольський), досі в літературі відтворюється її «м'який» варіант. Наприклад, Мілютенко припускає, що авторові *ПП* міг належати якийсь втрачений твір про князів-мучеників або рання редакція *Сказання*⁴⁶. Зрозуміло, що це (і подібні) припущення йдуть «у пакеті» з визнанням *ПП* пам'яткою XI ст. Виною всьому одна злочасна фраза на початку *ПП*, неясність якої досі спонукає вчених.

Утім згадка Бориса та Гліба безпосередньо свідчить тільки про знайомство зі *Сказанням*. Це підтверджують відзначені в таблиці текстуальні паралелі між ним і *ПП*. Слова «и о сыну его, реку же святою славную мученику Бориса и Глѣба» слід пов'язувати не з дієсловом «написахъ», а з дієсловом «слышавъ». У нинішньому вигляді (а може й від самого початку) порядок речення був порушений⁴⁷. Правильне читання фрази, здається, було б іншим.

Нинішній текст — дефектна побудова фрази

Правильна побудова фрази

слышавъ от многихъ о благовѣрнемъ князѣ Володимери всея Руския земля, о сыну Святославѣ, [и мало събравъ от многыя, добродѣтели его написахъ], и о сыну его, реку же святою славную мученику Бориса и Глѣба, како просвѣти благодать Божия сердце князю рускому Володимеру, сыну Святославу, внуку Игореву.

слышавъ от многихъ о благовѣрнемъ князѣ Володимери всея Руския земля, о сыну Святославѣ, [—] и о сыну его, реку же святою славную мученику Бориса и Глѣба, [и мало събравъ от многыя, добродѣтели его написахъ,] како просвѣти благодать Божия сердце князю рускому Володимеру, сыну Святославу, внуку Игореву.

Згідно з запропонованим тлумаченням, Яків не збирався писати про Бориса та Гліба, але про них він «слышавъ». Водночас не варто розглядати можливість безпосереднього спілкування Якова з тими, хто пам'ятав часи Володимира. Як доводять численні текстуальні паралелі, усю фактичну інформацію він не «чув», а насправді читав.

45 Лосева О.В. *Жития русских святых в составе древнерусских Прологов XII — первой трети XV веков*, 76, 132–136, 207.

46 Мілютенко Н.И. *Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси. Древнейшие письменные источники*, 52.

47 Шахматов убачав тут вставку, за допомогою якої анонімний редактор *ПП* ототожнив автора цього твору з автором *Сказання про Бориса і Гліба* (Шахматов А. А. *Разыскания о древнейших русских летописных сводах*, 28 (у примітці)). Проте не виключено, що вже в оригіналі містився дефект.

Одним із джерел *ПП* могло бути *Слово о погибели Рускыя земли*. Фрагмент *ПП* «и вся страны боахуся его и дары ему приношаху» має паралель у *Слові*: «то все покороено было Богомъ крестияньскому языку, поганьскыя страны [...] Мануиль цесарегородскый **опасъ имѣя**, поне и великыя **дары посылаша к нему**, абы под нимъ великый князь Володимерь Цесарягорода не взялъ».

Ці фрагменти об'єднують мотив принесення дарів через страх. Тема остраху сусідів перед руським князем присутня в Іларіона; про дари візантійських імператорів «мужам» Володимира йдеться в *ПВЛ*. Однак мотив дарів як способу відвернути руську загрозу знаходимо лише у *Слові*⁴⁸.

Найбільше суперечок викликають зв'язки *ПП* із літописанням. Частина інформації про діяльність Володимира точно відповідає *ПВЛ*, але поряд із нею трапляються унікальні звістки. Як було вказано, це породжувало припущення про використання Яковом Мніхом не *ПВЛ*, а старшого твору. Відповідно спільні місця нібито походили з літопису чи якогось історичного тексту, який частково було включено у *ПВЛ*.

Однак у творі Якова Мніха є такі місця, що прямо свідчать про вторинність *ПП* щодо *ПВЛ*. Одне з них — повідомлення про підкорення князем в'ятичів: «вятичи побѣди и дань на нихъ положи на обоихъ». Яків інтерпретував літописне повідомлення про повторний похід на в'ятичів як виправу на якихось інших в'ятичів. Порівняймо: «Заратиша^с Ватици . и иде на на Володѣмерь . и побѣди я вѣторое» (*ПВЛ*, 982). Важливо, що значно легше було переосмислити повідомлення літопису як похід на різних в'ятичів, ніж навпаки — з виправи на двох різних в'ятичів зробити два походи на одних і тих самих.

Переказуючи майже точно за літописом воєнні кампанії Володимира 981–985 рр., Яків Мніх називає волзьких болгар (булгар) «срібними». Окрім *ПП*, уперше їх так поіменовано в *Київському літопису* під 1182 р.⁴⁹ До того булгари згадуються неодноразово, але ніколи як «срібні». Це свідчить про пізнє походження назви «срібні болгари» в руському обігу. Навіть якщо Яків і не використовував текст *Київського літопису*, його твір відбив пізню традицію — явно не XI ст., а не раніше кінця XII ст.

У переказі про походи Володимира впадає в око й те, що автор приписує князеві виправу на хозарів, але водночас із переліку переможених народів видаляє «ляхів». Навряд чи тут відбилася невідома літописцеві інформація про реальний похід на хозарів. Вірогідніше інше: автор *ПП* «забрав» цей

48 Мотив принесення дарів у *Слові* спеціально дослідив Ю.К. Бегунов. Він дійшов висновку, що його могли запозичити з *Повісті про Індійське царство*, яка з'явилася на Русі не раніше кінця XII ст. Див.: Бегунов Ю.К. Возможный источник одного из мотивов «Слова о погибели Русской земли». *ТОДРЛ*. Т. 14. М., Л., 1958, 143–146. Отже, навіть якщо *ПП* запозичала не зі *Слова*, а з *Повісті про Індійське царство*, то все одно це не могло статися раніше рубежу XII–XIII ст.

49 Добродомов И.Г. К вопросу о «серебряных булгарах». *Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. 1993–1994 годы*. М., 1995, 149–154.

похід у Святослава і «передав» Володимирі. Цей крок міг бути зумовлений кількома обставинами. По-перше, могла вплинути літописна схема, що пов'язувала підкорення в'ятичів Святославом з перемогою над їхніми колишніми зверхниками — хозарами. Отже, якщо Володимир, як пише той же літопис, завоював в'ятичів, то мав би перемогти й хозар. По-друге, на Якова могло вплинути те, що Іларіон титулує Володимира «каганом». Якщо «каганом» звався хозарський «князь» (так у літопису), то книжник міг вирішити, що Володимир підкорив хозарів. По-третє, додаючи до переможених Володимиром народів нехристиян-хозарів, Яків ніби компенсує видалення походу на християн-поляків («ляхів»). Володимир у *ПП* — переможець поганських народів, до кола яких поляки не вписувалися⁵⁰.

Ті, хто захищає давнє походження історичного джерела *ПП* чи, власне, датують його кінцем X ст., указують на те, що історичні повідомлення охоплюють час до 995/996 р. Розлогий наратив *ПВЛ* переривається майже на тому ж рубежі (далі починається довга серія «порожніх років») — а отже, за цією логікою, літопис залежний від того давнього тексту, що став джерелом *ПП*. Однак більш очевидне і простіше пояснення цілком протилежне: *ПП* залежить від *ПВЛ* і тому нічого не знає з життя Володимира після 996 р.

Отже у самому тілі історичних повідомлень трапляються вторинні, що видають залежність від *ПВЛ*, або такі, що мають ознаки пізнього походження.

Попередні підсумки

1. *ПП* не є компіляцією, яка поєднала окремі твори, що виникли в різний час. Це цілісний твір, що характеризується єдиною манерою використання джерел та єдиними риторичними прийомами.
2. «Похвала Ользі» є органічною складовою *ПП*, яка з'явилася одночасно з усім текстом пам'ятки. Оскільки «Похвала» залежить від проложних житій Ольги, створених не раніше другої половини XII ст., то й весь текст *ПП* не міг бути написаним до цього часу.
3. Серед джерел твору були проложні житія Ольги та Володимира, *Слово Іларіона*, *ПВЛ*, анонімне *Сказання про Бориса і Гліба*, можливо *Слово про погібель Руської землі*. *ПП* не тільки вторинна щодо *ПВЛ*, а й залежить від творів, похідних від *ПВЛ*. *ПП* була написана не раніше появи руських житій *Прологу*, а можливо, і не раніше створення *Слова про погібель Руської землі*.

Наведені спостереження дозволяють погодитися зі старим висновком Бугославського про датування пам'ятки серединою XIII ст.⁵¹ Однак до цього

50 Не виключено також, що редактура зумовлена звісткою *ПВЛ* під 996 р. про те, що Володимир жив із польським князем у мирі, а також тим, що пізніше Червенські гради були відібрані Болеславом і знов повернуті Ярославом і Метиславом.

51 Це наближає появу *ПП* до часу канонізації Володимира і внесення його імені до місяцесловів (середина XIII — перша половина XIV ст.) (див.: Затилук Я.В. Хрещення Русі князем

висновку слід додати одну суттєву поправку. Оскільки *ПП* — не компіляція, то її частини не можуть бути давніші, ніж весь твір. Отже історичні повідомлення *ПП* слід уважати результатом творчих зусиль автора XIII ст., а не відображенням втрачених текстів XI ст.

Конструювання історичних повідомлень

Висновок про пізнє укладання всього тексту *ПП* змушує переглянути походження унікальних історичних повідомлень і хронології подій кінця X ст., яка здавна привертає увагу істориків.

Принципові положення. Головним джерелом, що оповідало про діяння Володимира, була *ПВЛ*. Яків Мніх не тільки вибрав із неї певні факти з життя князя, а й, помітивши неузгодженості літописної хронології та фактографії, вирішив виправити їх. Деякі принципові положення літопису його вочевидь узагалі не влаштовували.

Найважливішою темою для автора *ПП* було хрещення Володимира. У *ПВЛ* питання навернення князя на християнство було ледь не предметом торгу й раціонального «вибору віри». Власне його хрещення відбувається внаслідок воєнних дій (облога і взяття Корсуня). Безпосереднім контекстом хрещення є одруження з Анною, яке, своєю чергою, досягається ультиматумом князя візантійським «царям».

Натомість в Іларіона й Нестора (у *Читанні про Бориса і Гліба*) можна було знайти геть інше бачення. Згідно з ним, ідея хреститися була для Володимира спонтанним, Божим, натхненням. Саме на таку точку зору пристав і автор *ПП*. Він не згадав «вибору віри» та переосмислив значення походу на Корсунь. У версії Якова Мніха Володимир вирішує прийняти християнство під дією Божого натхнення, а також за прикладом Ольги. Уже хрещеним, він здійснює похід на Корсунь, щоб привести звідти кліриків, книги і святині, і цим посприяти наверненню на християнство всієї Руської землі. Одруження з Анною автор *ПП* не пов'язує з хрещенням князя. Той хоче взяти царську сестру для того, щоб «більше утвердитися у вірі». У *ПП* порівняно з літописом видалено всі натяки на конфліктні ситуації, пов'язані з корсунською кампанією. Якщо у *ПВЛ* Корсунь здався після тривалої облоги, то у *ПП* князь його просто «прия». Якщо Анну, згідно з *ПВЛ*, Володимир здобув шляхом погроз імператорам, то у *ПП* все здійснюється полюбовно: Володимир просить, царі — радо віддають сестру.

У літописній версії життя Володимира чітко ділилося на «до» і «після» хрещення. «До» він — жорстокий язичник, «після» — чесний богобоязливий християнин. Яків Мніх цього погляду не поділяв. У своєму творі він прово-

Володимиром: конструювання історичної оповіді та її доповнення православними книжниками XII–XVI ст. *УЖ*. 2014, № 1, 48–50).

див ідею наперед установленого призначення князя. Бог допомагав Володимирові впродовж усього життя, вів його до влади, передбачаючи його велику місію. Хрещення було закономірним актом, зумовленим усією попередньою історією князя. Поганське життя Володимира, звісно, було гріховним за визначенням, за нього він кається. Але воно не могло бути надто гріховним, адже проходило під знаком Божої допомоги й уваги.

Така перспектива зумовила тон більшості історичних повідомлень *ІІІ*, а також відбір фактів і їхню подачу. Наприкінці твору, де Яків Мніх коротко розповідає історію приходу Володимира до влади в Києві, він усіляко згладжує трагічну картину братської усобиці. З його тексту складається враження, що Олег Святославич загинув не внаслідок війни з Ярополком, а просто через те, що під ним зламався міст (коли він «йшов з воями» — незрозуміло куди). Своєю чергою Володимир прямо не звинувачений у смерті Ярополка. Сказано, що його в Києві вбили «мужі Володимира». У даному випадку Яків не заперечував літописні факти повністю, а затушовував неприємні моменти, підбирав нейтральні формулювання⁵².

Хронологія княжіння Володимира у джерелах *Пам'яті та похвали*. Для прихильників древності *ІІІ* особливе значення має хронологія подій кінця X ст., нібито правильніша, ніж у літопису, а отже первинна й давня за походженням. На відміну від літописної, хронологія *ІІІ* значною мірою відносна, тільки частково — абсолютна. Звичайно вважають, що вона — нібито більш архаїчне явище в історієписанні, ніж абсолютна хронологія. Утім, це тільки в уяві. Як зауважив О.П. Толочко, визначити, «на який рік після» (або «на який рік до») сталася певна подія, можна лише за умови користування хронологізованим текстом, власне літописом/анналами. Учений наводить приклад перетворення чистих анналів у текст зі змішаною хронологією — це *Хроніка Етельварда* (кінець X ст.), автор якої переробляв *Англосаксонську хроніку*⁵³.

Одним із головних аргументів «за» хронологію *ІІІ* є те, що вона правильніша, ніж у *ІІІІ*, а отже первинна. Інакше кажучи, передбачається, що хронологія *ІІІІ* повинна виявляти залежність від *ІІІ*. Або принаймні «з-під» неї має проглядати якась інша система впорядкування подій. Чи це справді так? І на якому принципі засновано літописну хронологію за другу половину X ст.?

Літопис навряд чи міг вестися до кінця X ст. Тільки у повідомленнях *ІІІІ* за XI ст. можна розгледіти залишки коротких анналістичних повідомлень⁵⁴. Так само цілком неймовірним є збереження з язичницьких часів якихось нотаток

52 Можна підозрювати, що відзначене вище «забуття» походу Володимира на ляхів вписувалося саме у цю концепцію, за якою князь-поганин був «не настільки» поганином, як у літописі.

53 Толочко А.П. *Очерки начальной руси*, 38–39.

54 Tolochko O. “Kievan Rus around the year 1000,” *Europe around the year 1000*, ed. by Przemysław Urbańczyk (Warszawa, 2001), 132–138; Tolochko O.P. “Christian Chronology, Universal History, and the Origin of Chronicle Writing in Rus’,” *Historical Narratives and Christian Identity on a European Periphery: Early History Writing in Northern, East-Central, and Eastern Europe (c. 1070–1200)*, ed. by Ildar Garipzanov (2011), 216–223.

(хай навіть і складених поодинокими християнами), які містили б усього декілька, до того ж точних, дат. Деяку інформацію про ті часи, а значить і якусь відносну хронологію подій, можна було дістати зі спогадів таких людей, як чернець Єремія (який, згідно з *ПВЛ*, пам'ятав хрещення Руської землі), або отримати через другі, треті руки. Однак якщо пам'ять могла тримати тільки відносну хронологію подій, то звідки конкретні дати років за останню чверть X ст.?

Упадає в око штучність датувань на цьому проміжку. Чи не єдину документальну дату автор *ПВЛ* знав із договору Святослава з греками — 971 р. Наступного року — 972 — князь мав загинути (це випливало, очевидно, з переказу про зимівлю на Білобережжі, отже смерть сталася вже навесні 972 р.). На всі діяння Святослава було відведено 8 років (964–972). Події рівномірно розподілено по роках.

Літописна дата хрещення Ольги, за Л. Мюллером⁵⁵, могла бути також вирахована штучно. 955 рік — розділяє рівно навпіл низку «порожніх років» 947–964. Крім того, між хрещенням Ольги і Володимира рівно 33 роки (988–955)⁵⁶. Тут важливо те, що кожна половина вказаного проміжку складає також 8 років: 947–955 і 956–964. Це дозволяє бачити всюди руку одного літописця, який узяв 8-річний період за основу «хронологічної розмітки» другої половини X ст.⁵⁷

Через 8 років по смерті Святослава Володимир приходять до влади у Києві — 980 р. 8 років відведено під поганську частину його князіння, і в них вписано більшість усіх відомих діянь Володимира (походи на ляхів, ятвягів, радимичів, болгар, два походи на в'ятичів, події «вибору віри»). Після цього князь хреститься в 988 р.⁵⁸ Нарешті, через 8 років після хрещення Во-

55 Ludolf Müller, “Die Erzählung der ‘Nestorchronik’ über die Taufe Olgas im Jahre 954/55,” *Zeitschrift für Slavistik* (33, 6, 1988), 796.

56 Лушин В.Г. Некоторые особенности хронологической сегментации ранних известий Повести временных лет. *Историко-археологические записки*. Кн. 1. Зимовники, 2009, 27.

57 Лушин В.Г. О некоторых особенностях датировки событий IX — начала XI вв. в Повести временных лет. *Штрихи к портретам минувших эпох. Археология, история, этнография*. Зимовники, 2014, 66–67.

Щодо т. зв. «хронологічної симетрії» літописних дат див.: Лушин В.Г. Некоторые особенности хронологической сегментации ранних известий Повести временных лет. *Историко-археологические записки*. 2010. Кн. 1. 2009, 22–32; Лушин В.Г. Симметричность летописных дат IX — начала XI вв. *Историко-археологические записки*. 2010. Кн. 1. 2009, 33–38; Лушин В.Г. 882–862–852. *Историко-археологические записки*. 2010. Кн. 1. 2009, 39–44; Толочко О.П. [Рецензія на:] *Историко-археологические записки*, отв. ред. Е.П. Токарева. Кн. 1. Зимовники: Зимовнический краеведческий музей, 2010, 176 с., илл. *Ruthenica* (10, 2011), 261–269; Арістов В.Ю. До питання про «хронологічну симетрію» Повісті временных лет. *Ruthenica* (11, 2012), 162–166; Лушин В.Г. О некоторых особенностях датировки событий IX — начала XI вв. в Повести временных лет, 57–75.

58 Варто тут же відкинути повідомлення Нестора у *Читанні про Бориса і Гліба*, що нібито вказує на 987 р., як рік хрещення Володимира. Як відзначив Є. Голубинський, уже у списку *Успенського збірника* XII ст. Несторів твір має дату 6490, тобто 982 р. Немає позитивних даних, які заважали б вважати, що так було і в оригіналі *Читання*. Крім того, за спостереженням того ж Є. Голубинського, одне з життів Володимира сповіщає про 33 роки, які князь прожив у хрещенні. Це число могло походити саме від Нестора, адже 33 роки — це проміжок між 982 і 1015 рр. Див.: Голубинский Е.Е. *История русской церкви*. Том 1. Первая половина тома, 138.

лодимира — у 996 р. — завершується будівництво Десятинної церкви в Києві. Примітно, що дата хрещення Володимира відстоїть від дати хрещення Ольги на 33 роки (988–955)⁵⁹. Крім того, смерть Ольги і загибель Святослава розділяє 3 роки⁶⁰. Розрахунки, засновані на використанні трійки, були характерними саме для автора *ПВЛ*⁶¹.

Віддавна існує думка, що слід давнього літопису, який мав відмінну від *ПВЛ* хронологію, зберігся в розпису років правління руських князів під 852 р. у тій же *ПВЛ*. Згідно з ним, Володимир княжив 37 років. Це нібито вказує на 978 р., яким у *ПП* датовано входження Володимира до Києва. Насправді все не так просто. По-перше, якщо літописець використовував «включний» рахунок, початок 37-річного княжіння припадав би на 979 р., що вже не дає бажаного 978⁶². По-друге, 37 років могли з'явитися й у випадку, якщо літописець уважав початком княжіння Володимира 980 р. Він міг окремо порахувати християнські й поганські роки княжіння Володимира. Причому 988 рік міг бути порахований двічі (внесений до обох серій). Так вийшло 28 християнських і 9 поганських років, теж включно з 988 р. У сумі — 37⁶³. Зрештою, розрахунок княжінь під 852 р. настільки міцно вмонтовано в усю хронологічну конструкцію *ПВЛ* (як технічно, так і ідеологічно⁶⁴), що припускати його альтернативне походження вельми ризиковано.

Таким чином, хронологічна сітка за другу половину X ст. встановлена досить механічно і майже з нуля. «З-під» неї не проступає альтернативна хронологія — така, як у *ПП*. Вона й не була потрібна, щоб розрахувати ключові події княжіння Володимира. Уся хронологія за другу половину X ст. найімовірніше була створена «з чистого аркуша» на підставі двох–трьох дат, відомих, зокрема, із договорів з Візантією, і на основі «історичного смаку» книжника⁶⁵.

Приблизно так само штучно з'явилися й найдавніші руські точні дати. Усі вони (якщо не брати до уваги дату вступу Володимира до Києва у *ПП*) церковні й, так би мовити, проложні. Вірогідно, вони з'явилися під час укладання руських житій *Прологу*, коли необхідно було знайти руським угодникам

59 Лушин В.Г. Некоторые особенности хронологической сегментации ранних известий Повести временных лет, 27.

60 Навряд чи перекази зберігали пам'ять про те, що Ольга прожила у хрещені 15 років. Це число було введено пізніше з *ПВЛ* і зазначене, зокрема, у *Пролозі*.

61 Арістов В.Ю. До питання про «хронологічну симетрію» Повісті временных лет, 163–165.

62 Узагалі розрахунок років під 852 р. дефектний у багатьох місцях. Див.: Вілкул Т.Л. *Літопис і хронограф. Студії з домонгольського кийівського літописання*, 181–192.

63 Звісно, це не єдина можливість. Не виключено, що впродовж створення *ПВЛ* її автор міняв план хронології, і у фінальному тексті залишилися деякі суперечності — сліди цих змін. Важливо інше: Яків Мніх не обов'язково черпав інформацію з гаданого джерела *ПВЛ*. Його хронологія могла не стояти за суперечностями *ПВЛ*, а бути результатом їхнього осмислення.

64 Лушин В.Г. О некоторых особенностях датировки событий IX — начала XI вв. в Повести временных лет, 71–72.

65 Див.: Толочко А.П. *Очерки начальной руси*, 49–68.

місце в календарі. Принаймні є ознаки, що видають їхнє свідоме створення. Дата смерті Ольги (11 липня) і дата мучеництва варягів-християн (12 липня) напрочуд близько розташовані й дуже «красиво» припасовані до дати смерті Володимира (15 липня). Цікаво, що збережена хронологічна послідовність: Ольга–варяги–Володимир.

Щоправда, існувала ще одна дата смерті Ольги, під якою читалося «Житіє 11 червня». Вона могла існувати до встановлення дати 11 липня, але так само могла з'явитись внаслідок помилки або й свідомої заміни «июня» замість «июля». Як би там не було, 11 червня — теж не проста дата. По-перше, 11 червня вшановувався один із дванадцяти апостолів — Варфоломій, по-друге, це рівно місяць після дня пам'яті Кирила та Мефодія (11 травня) і майже місяць від дня «оновлення Константинополя» (12 травня), а також рівно за тиждень після дня вшанування Константина і Єлени, з якою порівнювалася Ольга (3 червня). Навряд чи десь могла бути збережена справжня точна дата смерті княгині. Імовіріше, маємо справу з раннім конструктом.

Таким чином, відомі дати ключових подій кінця X ст. з'явилися, судячи з усього, без допомоги *ПП* або її гіпотетичного джерела. Відповідно можна передбачати два сценарії. Згідно з одним, *ПП* та/або її джерело справді були давніми творами. Вони відображали оригінальну хронологію подій, проте не вплинули ані на *ПВЛ*, ані на *Пролог*, розійшлися з ними як паралельні прямі, не перетинаючись. Утім цей сценарій виглядає неправдоподібно, хоча б у силу близької спорідненості тексту *ПП*, *ПВЛ* і проложних житій Ольги й Володимира. У такому разі залишається другий сценарій: Яків Мніх знав *ПВЛ* і *Пролог* та використав їхні дані, але в рамках власних хронологічних побудов. Це виглядає особливо вірогідним у світлі викладених вище тез про відносно пізнє написання *ПП* та її залежність від *ПВЛ* і *Прологу*. Далі, у рамках цього сценарію, спробую простежити походження датувань *ПП*.

Хронологія Якова Мніха. Для початку зберемо разом усі хронологічні дані, наведені в *ПП*. При цьому для зручності переведемо їх в абсолютні дати, адже частина їх — відносні. Слід тут же зауважити, що, за влучним спостереженням Соболевського⁶⁶, в основу розрахунків покладено «включний» рахунок років⁶⁷. За Соболевським, немає жодних підстав уважати, нібито Яків Мніх датував хрещення Володимира 987-м роком. Якщо князь жив 28 років у хрещенні, а помер 1015 р., то за «включним» рахунком хреститися він мав саме в «літописному» 988 р.⁶⁸

Отож, узагальнення всіх хронологічних даних, наведених у *ПП*, дає такий список.

66 Соболевский А. Год крещения Владимира Св(ятого), 1–6.

67 На відміну від звичайних арифметичних розрахунків, коли від однієї дати віднімають іншу (а отже один із крайніх років випадає), тут ураховуються обидва крайніх роки.

68 Саме таке число християнських літ Володимира прямо подає *Сказання про Бориса і Гліба*, з яким автор *ПП* був знайомий.

- 955 р. (15 рік перед смертю княгині) — хрещення Ольги;
 969 р. 11 липня — смерть Ольги;
 971 р. (восьме літо перед 978 р.) — смерть Святослава;
 978 р. 11 червня — початок княжіння Володимира в Києві;
 979 р. (десятий рік перед хрещенням 988 р.) — убивство Ярополка;
 988 р. (28 рік до смерті князя) — хрещення Володимира;
 989 р. (друге літо по хрещенні) — похід до порогів;
 990 р. (третє літо по хрещенні) — взяття Корсуня;
 991 р. (четверте літо по хрещенні) — заснування церкви Богородиці (Десятинної)⁶⁹;
 992 р. (п'яте літо по хрещенні) — заснування Переяславля;
 996 р. (дев'яте літо по хрещенні) — надання десятини церкви Богородиці;
 1015 р. 15 липня — смерть Володимира.

У списку дванадцять дат. З них сім — точно відповідають *ПВЛ* і (для дня й місяця смерті Ольги) *Прологу* (позначені курсивом). Тільки 5 дат відхиляються від літопису. Характерно, що 4 з цих дат стосуються хрещення Володимира і його боротьби за Київ. Висвітлення саме цих тем у *ПВЛ*, як було зазначено, не влаштовувало Якова Мніха — він подав їх по-своєму. Ця кореляція промовляє на користь того, що унікальні дати — не витяг із давнього джерела, а свідомі маніпуляції книжника задля узгодження його бачення подій із літописною хронологією. Важливо, що автор *ПП* не пропонує цілковито іншу хронологію. Він переглядав літописну хронологію життя Володимира, але водночас спирався на неї.

У своєму творі Яків Мніх, звичайно, не пояснює мотиви своїх датувань, але слід гадати, що за ними стояло специфічне розуміння історії княжіння Володимира. Воно, з одного боку, залежне від *ПВЛ*, з іншого — далеко не тотожне літописній схемі. Традиційно вчені, що захищають древність *ПП*, підкреслюють, що твір не має тих хронологічних і фактографічних суперечностей, що містить *ПВЛ*. А отже, *ПП* нібито більш достовірно відображає події та їхню хронологію й тому є старшим за *ПВЛ*. Проте висновок напрошується прямо протилежний: автор *ПП* також побачив суперечності в датуваннях літопису, і бажання виправити їх підштовхнуло його до конструювання іншої, менш суперечливої, історії. Як же власне відбувалося це конструювання?

Почну із дати смерті Святослава. На восьме літо після цієї події Володимир сів у Києві — за Яковом Мніхом, у 978 р. Відповідно Святослав, за його розрахунками, загинув у 971 р., а не у 972 як у *ПВЛ*. Зсув на один рік назад автору *ПП*, імовірно, підказав сам текст літопису: «...и зимова Стѣславъ . веснѣ же приспѣвѣвши . поиде Стѣславъ в пороги В лѣ^ѣ . #с^ѣ . ѹ . п^ѣ . Приде Стѣславъ . в пороги . и нападе на на Курѣ кнѣзь Печенѣжъскыи . и оубиша Стѣслава...»⁷⁰.

69 Важливо, що цей розрахунок збігається з датами *Іпатієвського списку*. У *Лаврентієвському* дати деяких подій кінця 980–990-х рр. зміщено на рік або два.

70 *ПСРЛ* 2: 61–62.

У тексті *ПВЛ* розповідь про загибель Святослава починається під 971 р., а завершується під 972 р. Якби вона цілковито лежала в межах 972 р., рішення Якова Мніха справді було б незрозумілим. Але оскільки розповідь розбито річним заголовком, автор *ІІІ* міг вирішити «підтягнути» всю подію в 971 р.

Більш загадковим є рік вступу Володимира в Київ — 978-й. Традиційно вважається (і так учених привчила думати *ПВЛ*), що Ярополк загинув того самого року, якого Володимир посів Київ. Проте Яків Мніх мав іншу думку. Згідно з його текстом, Ярополк загинув за 10 років до хрещення Володимира, отже, за «включним» рахунком, у 979 р. Це спостереження вперше зробив Соболевський⁷¹, але, на жаль, воно не отримало в історіографії належної оцінки. Однак це прямо впливає з тексту *ІІІ*. Рік загибелі Ярополка Яків Мніх не ототожнював із роком вступу Володимира до Києва. І в цьому теж він міг знайти підстави у своєму джерелі. Справді, згідно з літописом, Володимир спочатку сів у Києві, «въшедь въ дворъ теремныи втень» (іншими словами сів «на мѣстѣ отца своего Святослава и дѣда своего Игоря» — так у *ІІІ*), потім відбувалася облога Родня (вочевидь тривала, адже викликала голод), а тільки потім у Києві від рук двох варягів (у *ІІІ* — «мужів Володимира») загинув Ярополк.

Що ж спонукало Якова Мніха віднести ці події до різних років? Рознесення у часі входу Володимира до Києва й загибелі Ярополка як таке могло бути викликане ідеологічними міркуваннями. Як відзначено вище, автор *ІІІ* намагався затушувати роль Володимира у смерті свого брата. Якщо так, то «відкладання» на рік смерті Ярополка мало створити враження відсутності прямого зв'язку між трагічною подією та захопленням влади в Києві Володимиром.

Але чим Якова Мніха не задовольнив літописний 980 р.? Чому 978 і 979, а не, скажімо, 979 і 980? Єдиним поясненням може бути те, що автор *ІІІ* у такий спосіб вирішив внутрішні суперечності *ПВЛ*. Під 852 р. у хронологічній таблиці сказано, що Володимир княжив 37 років. Порахувавши у своїй манері, Яків Мніх мав отримати 979 — як перший рік княжіння свого героя. Крім того, під 1054 р. у *ПВЛ* зазначено, що Ярослав Володимирович жив 76 років. Знову «включний» рахунок дає 979-й як рік народження Ярослава. Це стоїть у прямій суперечності з тим, що про народження Ярослава вперше літопис згадує під 980 р. (коли розказано і про «шлюб» Володимира з його матір'ю Рогнідою). Вочевидь Яків Мніх вирішив переглянути недбалу хронологічну розмітку літопису.

Тепер саме час звернутися до єдиної «світської»⁷² точної дати за кінець X ст., яку подає *ІІІ* — вступу Володимира до Києва 11 червня 978 р. Звідки

71 Соболевский А. Год крещения Владимира Св(ятого), 3–4.

72 О.В. Назаренко висловлював припущення, що ця дата має церковне походження і є насправді днем смерті Ярополка. На думку вченого, Ярополк міг бути хрещеним (*prima signatio*), а тому точна дата його загибелі була занесена у синодик «одного из древних киевских храмов (считаем излишним гадать, какого именно)». Назаренко А.В. *Древняя Русь на международных путях*, 378–379. Не маючи змоги перевірити весь набір припущень, на яких засновано думку дослідника, щодо її вірогідності залишається тільки «гадати».

її взято? Її появу слід розглядати в контексті походження всієї «альтернативної» хронології твору.

Появу дати вступу Володимира до Києва слід пояснювати, маючи на увазі доволі вільне і критичне поводження Якова Мніха з літописними даними. У цьому контексті варто пригадати ідею, запропоновану О.О. Шахматовим⁷³. Учений припустив зв'язок цієї дати із днем загибелі варягів-мучеників, 12 липня, відомим із *Прологу*. Автор *ПП* знав із літопису, що між входженням Володимира до Києва і створенням капища пройшов щонайменше місяць, упродовж якого варяги чекали викупу з киян. У джерелі Якова, за Шахматовим, про вбивство варягів-мучеників було розказано одразу після повідомлення про встановлення кумирів. Отже, віднявши місяць від 12 липня, автор *ПП* отримав 11 червня.

Загальний висновок Шахматова (про відображення у *ПП* «Найдавнішого зводу», не розділеного на роки) дуже сумнівний, але здогад про логіку Якова Мніха має раціональне зерно. Якщо, на думку Шахматова, хронологію і набір подій, відображених у *ПП*, містило давнє джерело твору, то з моїх міркувань впливає зворотне. Яків Мніх рішуче переглядав дані свого джерела, *ПВЛ*, хоча на них же спирався. Він конструював нові події й нову хронологію. Зовсім необов'язково було літописному джерелу оповідати про варягів-мучеників одразу після розповіді про кумирів, щоб книжник об'єднав у часі ці події. Це можна було зробити, просто маючи в руках *ПВЛ* у нинішньому вигляді.

Справді, розташування дати вступу Володимира до Києва за місяць до дати вбивства варягів виглядає невипадковим. Повторимо: не варто дивуватись, що Яків Мніх міг виправити літописну історію, об'єднавши дві розповіді, які стосувалися поганського служіння Володимира. Якщо він змінив логічний зв'язок таких принципових подій, як особисте хрещення Володимира і похід на Корсунь, то тим більше міг зробити те саме з рештою подій.

Пов'язуючи дату 11 червня з розповіддю про жертв язичників, Шахматов міг тільки припускати, що автор *ПП* знав дату вбивства варягів-мучеників з якогось «нелітописного джерела» (оскільки відносив *ПП* до часу, коли ще не було укладено проложні житія). Тепер можна сказати впевнено: він знав її з *Прологу*, яким у XIII ст. точно міг користуватися (і власне користувався).

Іншим поштовхом визначити день вокняжіння Володимира могла бути дата особливого житія Ольги, яка підозріло з ним збігається. Авторів *ПП* були відомі дві дати смерті Ольги: 11 липня й 11 червня. У тексті смерть Ольги в Києві він датував 11 липня. Натомість 11 червня задіяв в інший спосіб.

Незгода Якова Мніха з «курсунською версією» хрещення Володимира спричинила зміни у викладі історії після 988 р. Утім три події, які припадають на 991, 992 і 996 рр. (заснування церкви Богородиці, заснування Переяславля й надання церкві Богородиці десятини) відповідають змісту і хроноло-

73 Шахматов А.А. *Разыскания о древнейших русских летописных сводах*, 26–27.

гії *ПВЛ*. Унікальні повідомлення стосуються 989 і 990 рр. (за *ПП* — другого і третього літа після хрещення, тобто після 988 р.). Це похід Володимира до порогів і похід на Корсунь. Мета Якова Мніха полягала в тому, щоб відділити хрещення князя від корсунського походу. Але чому він розніс ці події на два роки? Чому датував похід 990-м, а не, скажімо, 989-м роком?

Вірогідно, це пов'язано з тим, що в тексті *ПВЛ* заснування церкви Богородиці тісно пов'язано з наслідками корсунського походу:

помысли создати каменую цркъвь сѣбя Бѣа . и пославъ приведе мастера . ѿ Грькъ . заченшо здати . яко сконча зижа . оукраси ю иконами . и поручивъ ю Настасу Корсунанину . и попы Корсунския . престава служити въ неи . вда ту все еже бѣ възаль в Корсуну иконы и ссуды цркъвныя . и кр^{сты}⁷⁴.

На цій ділянці тексту списки *ПВЛ* типу *Inam*. датують заснування церкви 991 р. Отже між корсунським походом і цією подією є часовий розрив, а 989 і 990 рр. взагалі «порожні». Припускаю, що Яків Мніх «підтягнув» рік походу до року заснування церкви. Унаслідок цього картина набула реалістичніших рис: 990 р. Володимир привозить з Корсуня майстрів, попів, ікони, хрести тощо, а 991 р. закладає церкву, яку будуть ці майстри, в якій служать ці попи, висять ці ікони й хрести.

Яким видом *ПВЛ* — *Inatійвським* чи *Лаврентіївським* — користувався Яків Мніх, однозначно сказати важко, але можна гадати, що автору *ПП* був відомий *Inam*. вид. Цікава тенденція: Яків Мніх фактично заповнює «порожні роки» *ПВЛ*. 978 і 979 рр., якими він датує вступ Володимира до Києва і загибель Ярополка, у літопису не мають подій. Так само — і власне в тексті типу *Inam*. — «порожніми» є роки 989 і 990. Знов-таки, у *ПП* вони заповнюються подіями⁷⁵.

Найзагадковішим повідомленням із життя Володимира у творі Якова Мніха є похід до порогів на наступний рік (друге літо) після хрещення. Як правило, його наводять серед найвагоміших доказів оригінальності й первинності історичних повідомлень *ПП*. Достеменно сказати складно, звідки взялося це повідомлення. Але це не привід убачати в ньому запозичення з якогось давнього джерела. У рамках концепції пізнього походження всього тексту *ПП* і його залежності від *ПВЛ* повідомлення про похід до порогів слід уважати конструктом, так чи інакше заснованим на переосмисленні літопису.

74 *ПСРЛ* 2: 106.

75 Слід зауважити, що заснування Переяслава в *ПП* датовано за хронологією *Лавр.* виду *ПВЛ* — 992 р. (п'ятий рік по хрещенні). У тексті типу *Inam*. ця подія датована роком пізніше — 993. Утім, не варто зайвий раз припускати, що Яків Мніх користувався текстами *ПВЛ* обох видів, або що доступний йому текст у цій частині відрізнявся, як від *Лавр.*, так і від *Inam*. Не виключено, що автор *ПП* змінив 993 на 992 р., під яким в *Inam*. розказано про заснування іншого міста — Білгорода. Тобто, згадуючи про більш відомий Переяславль, він мав на увазі об'єднати під одним роком однотипні події.

У цьому випадку Яків Мніх, на мій погляд, використав літописний матеріал досить творчо. У *ПВЛ* пороги справді згадано у зв'язку з подіями хрещення. Після повалення ідола Перуна

вринуша и въ Днѣпръ . и пристави Володимеръ рекъ аще где пристанеть . вы то ѡрѣвайте его ѡ берега . **дондеже пороги проидеть** . тогда вхабитеса его . вни же повѣленос створиша . яко пустиша и . **и проиде сквозѣ пороги** . извѣрже и вѣтръ на рѣнь . яже и до сего днѣи словесѣ Перуна рѣнь⁷⁶.

Підозрюю, що саме з наведеного літописного фрагменту народився цей загадковий похід Володимира «къ порогомъ»⁷⁷. У літопису до порогів ходили тільки Володимирові отроки, «проводжаючи» Перуна. Але Яків Мніх, як ми вже могли пересвідчитися, вільно переінакшував своє головне джерело. Тому не було б нічого дивного в тому, якби він відправив до порогів ще й Володимира.

Проблема розшифровки унікальних повідомлень і датувань *III* полягає в тому, що автор не мав на меті написання суто історичного твору (як літописець). До його тексту впліталися окремі елементи історії. Для дослідника вони є лише слідами уявлень Якова Мніха, які можна тільки здогадно реконструювати. Звісно, на відміну від сучасного історика, автор *III* не оприлюднював хід своїх думок, відкрито не пояснював логіку своїх історичних уявлень. Отже дослідник має справу з уривчастими, «вкинутими» в текст, повідомленнями, позбавленими «інтелектуального контексту». Саме тому доводиться докладати чималих зусиль, щоб зрозуміти, відображеннями якої картини минулого могли бути ці повідомлення. Власне, звістка про похід до порогів — найкращий тому приклад.

Хрещення Русі, включно з хрещенням самого князя, у хронології *III* займає 988–990 рр. Перший рік — 988 — позначений початковим актом цього процесу — особистим хрещенням Володимира. Третій рік — 990 — відведений для походу на Корсунь, під час якого Володимир здобуває кліриків, книги, святині й усе необхідне для загального хрещення людей. Оскільки 991 р. вже була закладена церква, варто вважати, що в уявленнях Якова Мніха хрещення населення відбулося одразу по поверненні князя з Корсуня (власне, так і в літопису). До 988 р. ситуація була такою: князь-язичник, у Києві стоять ідоли, населення поганське. Після 990 р. — князь-християнин, ідоли скинуті, люди охрещені. Грубо кажучи, зміна ситуації вимагала трьох актів, два з яких відбулися в 988 і 990 рр. (хрещення князя і хрещення людей). За цією, структурною, логікою, 989 р. мав статися інший значущий акт — скидання ідолів. Володимир ніби «розчищав» простір для широкого впровад-

⁷⁶ *ПСРЛ* 2: 102.

⁷⁷ Автор *III*, як було зазначено, помітно зближує «зовнішньополітичну» діяльність Володимира і Святослава. Тому не виключено, що рішення автора відправити Володимира до порогів могло бути зумовлено ще й перегуком із походом до порогів Святослава, коли князь, щоправда, загинув.

ження нової віри. Схоже на те, що «відблиском» цього акту в тексті *ПП* стало сухе повідомлення про похід до порогів. Таким чином, реконструйоване уявлення Якова Мніха про хрещення Русі включало три головних подій, що утворювали послідовність: особисте хрещення Володимира — повалення ідолів — похід на Корсунь і хрещення Руської землі⁷⁸.

Сумнівні першоджерела чи пробліски критичної думки? Розібравши історичні повідомлення *ПП*, можна припустити, що за «унікальними» звістками із життя князя стояли своєрідні уявлення про його діяння. Ці уявлення, судячи з усього, були результатом критичного осмислення літописної історії. Зводячи разом зроблені у цьому дослідженні спостереження і припущення, спробую реконструювати загальний порядок подій, як його міг уявляти Яків Мніх.

У 971 р. гине Святослав. Ярополк княжить у Києві. Його брат Олег помирає, затиснутий під мостом, що провалився, унаслідок нещасного випадку. На восьме літо по смерті Святослава, 11 червня 978 р., Володимир іде походом до Києва і сідає в місті з варязьким військом (Ярополк тікає). Упродовж місяця варяги перебувають у Києві. Після від'їзду варягів Володимир споруджує капище, язичники вбивають варягів-християн 12 липня. На наступний рік (за 8 років до хрещення), після облоги Родня, у Києві «мужі Володимира» вбивають Ярополка. Володимир поступово підкорює навколишні поганські народи. У 988 р. Володимир хреститься під впливом Божого натхнення й невдовзі розпочинає викорінення поганства та впровадження християнства по всій Руській землі. На другий рік після особистого хрещення, у 989 р., він нациить капища, скидає Перуна та «проводжає» цього ідола до порогів. На третій рік, у 990 р., він іде походом на Корсунь із метою здобуття «людей християнських», священників, ікон, моців, книг та всього необхідного для утвердження нової віри в Руській землі. На прохання князя грецькі «царі» люб'язно віддають йому за дружину свою сестру Анну. 991 р. Володимир закладає церкву Богородиці, 992 р. — засновує Переяславль, а 996 р. відбувається освячення церкви Богородиці (Десятинної).

Книжники, які зверталися до руської історії кінця X ст., упродовж кількох століть копіювали текст *ПВЛ*, вносили невеликі правки, скорочували його, доповнювали, викривляли. Але не було такого, щоб хтось переглянув не

78 Раніше в тексті *ПП* можна побачити перелік усіх цих заходів із християнізації:

«Крести же ся самъ князь Володимерь, и чада своя, и весь домъ свой святымъ крещениемъ просвѣти [...] Крести же и всю землю Рускую от конца до конца, и поганьскыя бogy, паче же и бѣсы, Перуна и Хъроса, и ины многы попра, и скруши идолы, и отверже всю безбожную леств и церковь созда каменну во имя пресвятыя Богородица»;

«князь Володимиръ, внукъ Олжинъ, крестився самъ и чада своя и всю землю Рускую крести от конца до конца, храмы идольскыя и требища всюду раскопа и постъче, и идолы съкруши, и всю землю Рускую и грады и честными иконами церкви украси».

тільки хронологію цього ключового відтинку історії, а й саму логіку та зв'язок подій⁷⁹. Єдиним, хто на це наважився, був Яків Мніх, автор *ПП*.

Унікальні повідомлення довгий час в історіографії сприймали за рештки найдавнішого історичного твору кінця X — середини XI ст. Увага переміщувалася на гіпотетичне втрачене джерело, а власне *ПП* найчастіше уявлялася літературно недбалою компіляцією. Найбільша заслуга її автора була, відповідно, у тому, що він використав цінне і правдиве (на відміну від *ПВЛ*) джерело. Натомість аналіз принципів побудови пам'ятки та ідеології, встановлення її джерел і способів роботи книжника з ними дають змогу стверджувати, що унікальні повідомлення *ПП* є результатом осмислення *ПВЛ* і переробки її свідчень автором XIII ст. Замість доволі примітивного компілятора сумнівних першоджерел ми одержуємо чи не першого з відомих критичних читачів *ПВЛ*.

Інститут історії України НАН України

⁷⁹ Для періоду другої половини IX — середини X ст. подібну ревізію було здійснено в *Новгородському першому літопису* молодшої редакції.